

सेवां ते करवाणि ।

[गेय गैर्वाणीतः]

सेवां ते करवाणि, वाणि ।

सेवां ते करवाणि ।

कर्णाटान्ध्री - घन मिलिते ।

केरळ - द्रविड - निगूढयुते ।

हिन्दी मराठाद्यतिमहिते ।

संस्कृतनाम्ना प्रविचलिते ।

॥ सेवां ते ॥

वाचा त्वा मभिनन्दामि ।

मत्या दृढ मभिनविशामि ।

कृत्या त्वां परिसेवेऽहम् ।

भवत्या भवतीं कलयेयम् ।

॥ सेवां ते ॥

त्वत्काव्यानि पठेयम् ।

त्वत्पद्यानि लिखेयम् ।

त्वच्छास्त्राणि विगाहे ।

त्वन्मृदुपदानि सेवे ।

॥ सेवां ते ॥

अभ्यासः

सारांशः - संस्कृतस्य सेवां कर्तुकाम एवं गायति - हेवाणि ! गैर्वाणि !!

त्वं खलु सर्वत्र भारते व्याप्ताऽसि ! उत्तरभारते हिन्दी -

मराठी - प्रभृतिभिः भाषाभिः, दक्षिणभारते तेलुगु - कन्नड -
तमिल मलयाळ - भाषाभिश्च साकं संस्कृतस्य महान् घनिष्ठ
स्सम्बन्धोऽस्ति । भारते तादृशी भाषा न काप्यस्ति यस्यां
संस्कृतपदजालं नोपलभ्येत । अतः संस्कृतं भारते सर्वासा मपि
भाषाणां मातृस्थानीया भवति । भारतीयविद्यार्थिनां इदं
मत्यन्तावश्यकं यत् एकेकोऽपि विद्यार्थी, ऐकैकाऽपि विद्यार्थिनी
संस्कृतसाहित्यं पठेत् शास्त्रीयान् विषयांश्च जानीयात् ।

वयं मनोवाक्यायैः तव सेवां करवाम ।

प्रश्नाः - 1) संस्कृतस्य प्रशस्तिः कीदृशी ?

2) अस्य गेयस्य सारांशः कः ?

विवरणम् - 1) कर्णाटेन = कन्नडभाषया, आन्ध्र्या = आन्ध्रभाषया च,
घनं = सुष्ठु मिलिता ।

2) केरलेन = मलयाळभाषया, द्राविडेन = तमिळभाषया च,
निगूढं = सम्यक्, युता = संयुक्ता ।

3) हिन्दी = हिन्दीभाषाया, मराठादिना = महाराष्ट्रीप्रभृतिभिः
भाषाभिश्च, अतिमहिता = विराजमाना ।

विग्रहः - त्वत्काव्यानि = तव काव्यानि ।

त्वत्पद्यानि = तव पद्यानि ।

त्वच्छास्त्राणि = तव शास्त्राणि ।

त्वन्मृदुपदानि = तव मृदूनि पदानि ।

उत्तम पुरुषः

विद्ययर्थकः -	ए. व.	द्वि. व.	व. व.
	करवाणि	करवाव	करवाम
	कलयेयं	कलयेव	कलयेम
	पठयम्	पठेव	पठेम
	लिखेयम्	लिखेव	लिखेम

(वर्तमानकालः)

परस्मैपदी - (अभि)	नन्दामि	नन्दावः	नन्दामः
	(अभि) (नि)	विशामि	विशावः विशामः
आत्मनेपदी - (परि)	सेवे	सेवावहे	सेवामहे
	(वि)	गाहे	गाहावहे गाहामहे

भूगोलम्

प्राचीन भूगोलम्

“सप्तद्वीपा वसुन्धरे” ति सूक्त्या पुरातनं जम्बू-प्लक्ष-शाल्मल - कुश - क्रौञ्च - शाक - पुष्कराख्यैः सप्तभिः द्वीपै रसंयुतं लवणेषु - सुरा - सर्पि-र्दधि-दुग्ध जलान्धिभिः परिवृतं चाऽसीदिति पुराणेतिहासै रवगम्यते । प्राचीनभूगोले जम्बूद्वीपः षण्णां द्वीपानां मध्ये संस्थितः । तस्याऽपि मध्ये मेरुः कनकगिरि रिति प्रसिद्धः पर्वतो बभूव । तस्य सुमेरोः दक्षिणतः भारतं, किम्पुरुषं, हरि-वर्षं चेति त्रीणि वर्षाणि; उत्तरतः रम्यकं, हिरण्मयं, कुरुवर्षं (उत्तरः कुरवः) चेति त्रीणि वर्षाणि; मध्ये मेरोश्चतुर्दिशं इलावृतं नाम वर्षं, पूर्वतो भद्राश्वं, पश्चिमे केतुमालं चेति नव वर्षाण्यासन् ।

मेरो दक्षिणदिग्भागे हिमवान् हेमकूटः निषधश्चेति, उत्तरदिग्भागे नीलः श्वेतः शृङ्गी चेति वर्षपर्वताः स्थिताः ।

पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।

विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपाश्वंश्चोत्तरे स्मृतः ॥

इति चत्वारः पर्वताश्चतसृषु दिक्षु विष्कम्भस्थानीया
 श्चासन् । किन्त्वधुना तेषां द्वीपानां समुद्राणां वर्षाणां
 पर्वतानां च एतावन्महत्परिवर्तनं तावत्सञ्जातं यत्त-
 दभिज्ञानं सर्वथा दुष्करमापतितम् । अवभूतिकृते
 उत्तररामचरिते श्रीरामस्योक्तिं अनुसृत्य “पुरा यत्र स्रोतः
 पुलिनमधुने” त्येवंरीत्या आधुनिकभूगोले सरित्समुद्राणां
 भूखण्डानां च अस्त-व्यस्तता समापतिता । किन्तु,
 हिमवदादयो महीधराः केचन - “महेन्द्रो मलयः सह्याः
 शुक्तिमा नृक्षपर्वतः, विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्ताञ्च
 कुलपर्वताः” इति प्रथिताः भूतले तदिदं मिति बुद्धिं
 द्रढयितुं प्रभवन्ति । किञ्च -

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ।
 कर्म-भूमि रियं स्वर्गं मपवर्गं च गच्छताम् ॥

इति विष्णु-पुराणोक्तरीत्या भारतस्य तु प्रत्यभि-
 ज्ञानं सुकरमेव भवति ।

आधुनिक भूगोलम्

इदानीन्तनं भूगोलमपि सप्तभिर्भूखण्डैस्समन्वितं
 मस्ति । आसिया, आफ्रिका, उत्तरामेरिका, दक्षिणा-

मेरिका, यूरोप् आस्ट्रेलिया, अण्टार्कटिका इति सप्तखण्डा
स्सन्ति ।

हिन्दुमहासमुद्रः, अतलान्तिकमहासमुद्रः, प्रशान्त
महासमुद्रः (पसिफिक्ओषन्) आर्कटिक् महासमुद्रः,
अण्टार्कटिक् महासमुद्र इत्येति पञ्च महासमुद्रा स्सन्ति ।

खण्डाः - सर्वेषां खण्डानां मिति स्ततश्च समीपे विद्य-
माना द्वीपास्सर्वेऽपि तत्तत्खण्डेष्वेवान्तर्भवन्ति । खण्डानां
मध्ये आसियाखण्डः सर्वमहान्भवति । अयं मेव पुरातनो
जम्बूद्वीपो भवितुं मर्हति । अयं पूर्णतः उत्तरार्धगोळे
संस्थितः । बृहत्खण्डेषु आफ्रिकाखण्डः द्वितीयं स्थानं
माक्रमते । अयं खण्डः अर्धार्धेन उत्तरार्धगोळे अवशिष्टा-
र्धेन दक्षिणार्धगोळे च समवस्थितोऽस्ति । उत्तरामेरिका-
खण्डं दक्षिणामेरिकाखण्डात् पनामाकुल्या विभजति ।
आस्ट्रेलियाखण्डः स्तु अतीवाल्पः अयं पूर्णतः दक्षिणार्ध-
गोलेऽस्ति । अण्टार्कटिकाखण्डः स्तावन्निर्जनो निरावास-
श्च; दक्षिणध्रुवप्रदेशः अस्मिन्नेव खण्डे मध्येऽस्ति ।

समुद्राः - प्रशान्तमहासमुद्रः प्रपञ्चे विद्यमानेषु समुद्रेषु
सर्वमहान्भवति : भूगोळस्योपरितले वैशाल्ये तृतीयं भागं
मयं माक्रमति । किञ्च, सर्वेषां मपि भूखण्डानां वैशाल्यं
मधिकं भवति । अयं पर्वतः आसिया - आस्ट्रेलिया-

खण्डाभ्या मारभ्य पश्चिमतः उत्तर-दक्षिणामेरिकाखण्डा
 वभिव्याप्य वर्तते । अतलान्तिकमहासमुद्रः पूर्वतः यूरोप्-
 आफ्रिकाभ्या मारभ्य पश्चिमतः उत्तर-दक्षिणामेरिका खण्ड
 पर्यन्त मस्ति । अयं विस्तारे द्वितीयं स्थान माक्रमति ।
 पुराणप्रसिद्धेषु अतलादि सप्ताधोलोकेषु प्रथमो यः
 अतललोकः, तस्य अन्तिके वर्तमानोऽय मिति हेतुना
 समुद्र'य अतलान्तिकशब्दवाच्यत्वं सिद्धं स्या दित्यूह्यते ।
 उत्तरदक्षिणामेरिकाखण्डौ अधोलोकानां प्रातिनिध्यं बहत्
 इति च सम्भाव्यते । विस्तारे तृतीयं स्थानं प्राप्तो हिन्दु-
 महासमुद्रः आफ्रिका आसेया-आस्ट्रेलियाखण्डान् संस्पृशति ।
 अस्य तीरे हिन्दुदेशो वर्तत इति हेतोः अस्य तन्नाम्ना
 हिन्दुमहासमुद्र इति नाम संसिद्धम् । उत्तरध्रुवं परितः
 आर्कटिक्वलय मभिव्याप्य विद्यमानः समुद्रः तेनैव नाम्ना
 आर्कटिक्-समुद्र इति प्रथते ।

भूमिः - नवग्रहेषु भूमि रेको ग्रहो गोळाकारा च ।
 अन्तयोः समतल मस्ति; इमा वेव दक्षिणोत्तर ध्रुव
 प्रदेशाविति व्यवहरन्ति । भूतले स्थलविशेषं प्रदेश
 विशेषं वा ज्ञातुं अक्षांश-रेखंशा वावश्यकौ भवतः । ध्रुवयो
 र्मध्ये समानदूरे यद्भूमि परितः रेखावलय मस्ति तस्य
 भूमध्यरेखेति नाम । इयं ० अक्षांशे परिगण्यते । अस्याः
 समान्तरं यथा तथा उत्तरतः दक्षिणत इव ध्रुवप्रदेशपर्यन्त
 90° अक्षांशान् गणयन्ति ।

23 $\frac{1}{2}$ ° उत्तराक्षांशे कर्कटकरेखा, 23 $\frac{1}{2}$ ° दक्षिणाक्षांशे मकररेखा चास्ति । 66 $\frac{1}{2}$ ° उत्तराक्षांशं आर्कटिक्वल्य मिति, 66 $\frac{1}{2}$ ° दक्षिणाक्षांशं अण्टार्कटिक्वल्य मिति च वदन्ति । भूमध्यरेखातः उत्तर ध्रुवं यावत् उत्तरार्धगोळ मिति, दक्षिणध्रुवं यावत् दक्षिणार्धगोळमिति च वदन्ति । ध्रुवात् ध्रुवं यावत् व्याप्ता ऊर्ध्वादधो लम्बमाना रेखांशः ग्रीनिच् - रेखांशात् पूर्वतः पश्चिमतश्च 180° रेखांशं यावदभिव्याप्ताः । रेखांशा एव मध्याह्नरेखा इत्युच्यन्ते ।

भारत प्रामाणिक कालः 82 $\frac{1}{2}$ ° पूर्वरेखांशेन निर्धार्यते । स रेखांशः आन्ध्रप्रदेशे काकिनाडा पट्टणस्य समीपे व्याप्नोति । ग्रीनिच् कालात् भारतकालः 5 $\frac{1}{2}$ घण्टाः पूर्वतरो भवति । भारते सायं 5-30 घण्टासमये ग्रीनिच् प्रदेशे मध्याह्ने 12-00 घण्टासमये भवतीति भावः ।

भूगोळ खगोळ संतुलनं

भूगोळविज्ञाने भूतलस्वरूपं, पर्वताः, नद्यः, समुद्राः द्वीपाः, द्वीपकल्पाः, सिन्धव, सिन्धुशाखाः, देश-विदेशः वातावरणं शीतोष्णपरिस्थितिः, सस्योत्पत्तिः, वर्षपातः, परिश्रमाः, प्राकृतिकसम्पत्तिः, जनसंख्या इत्यादयो बहवो विषया अन्तर्भवन्ति । अधुनातनं भौगोलिकविज्ञानं सुबहु प्रवृद्धमस्ति । दिङ्मात्र मत्रोदाहृतम् । प्राचीन-

नवीनविज्ञानयो स्सम्प्लेन मवश्यकर्तव्य मस्त्यधुनातने
काले, येन प्राचीनमूढविश्वासस्य विरसनं उपदेयांशानां
परिग्रहण मिव नवीनदृक्पथे नवीन मित्येव न साधुसर्व
इति सिद्धान्तस्य स्वीकरण मपि संगच्छेत ।

खगोळे ज्योति श्चक्रापरनामके सूर्याचन्द्रमसौ
विविधानि नक्षत्रमण्डलानि च विराजन्ते । सूर्यचन्द्रयोः
संचारप्रदेशं यावद्विद्यमानानि प्रमुखनक्षत्रमण्डलानि
अश्विन्यादि-रेवत्यन्तानि सप्तविंशति संख्याकानि परिग-
णितानि सन्ति । तेषा मेव मेषादि-मीनाग्लेषु द्वादश
राशीषु अतर्भाव स्सम्भवति । इद मेव च राशिचक्रं
मित्यभिधीयते । सूर्यो यदा इदं राशिचक्रं समन्तात्
परिभ्रमति तदा सौरमानेन एकः संवत्सरः समाप्तो
भवति । संवत्सरे सूर्यस्य द्वे अयने सम्भवतः; उत्तरायनं
दक्षिणायनं चेति । आकाशे उत्तरार्धगोळे कर्कटकराशिः
दक्षिणार्धगोळे मकरराशि श्च वर्तते । सूर्यो यदा मकर-
राशेः कर्कटकराशिपर्यन्तं क्रमादेकैकस्मिन् राशौ संक्रपते
तदा उत्तरायण मिति, कर्कटकराशे श्च मकरराशिपर्यन्तं
यदा सूर्य स्संक्रमते राशिषु तदा दक्षिणायन मिति च
व्यवह्रियते । अयनं नाम गमनं, उत्तराभिमुखं गमनं
उत्तरायण मिति दक्षिणाभिमुखं गमनं दक्षिणायन मिति
च सूर्यसंचारस्य नाम प्रथितम् ।

खगोले राशिचक्रे कर्कटकराशेः स्थिरबिन्दु माश्रित्य भूगोले समारोपिता बलयीकृता रेखैव कर्कटरेखेति एवं मकरराशेः स्थिरबिन्दु माश्रित्य भूगोले समारोपिता बलयरेखा मकररेखेति च विज्ञेयम् । उत्तरायणे क्रमादहः प्रमाणाभिवृद्धिः निशाप्रमाणह्रासश्च भवति । दक्षिणायने तु एतद्व्यत्ययेन क्रमादहः प्रमाणह्रासो निशाप्रमाणाभिवृद्धिश्च भवति । यस्तावत्कालस्समरात्रं दिवो भवति तस्य विषुवमिति नाम । तुलामेषौ विषुवाख्यौ भवतः । मेषसंक्रमणस्य वसन्तसम्पात इति तुलसंक्रमणस्य हिमसम्पात इति नामान्तरम् । सम्पातकालः समरात्रं दिवो भवति । मार्चमासे वसन्तसम्पातः सेप्टम्बरमासे हिमसम्पातश्च 21, 22 दिनांकयो रू नानूनं सम्भवति । वसन्तसम्पाता द्वत्सरारंभो भवति ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः - 1) प्राचीनभूगोलं कथं सुपवर्णितमासीत् ?
- 2) प्राचीनभूगोले भारतवर्षं कथं प्रत्यभिज्ञातुं शक्यते ?
- 3) आधुनिकभूगोलं कीदृशं वर्तते ?
- 4) भूगोले कति भूखण्डाः कति समुद्राश्च सन्ति ?
- 5) भूगोलविज्ञाने के के विषयाः अन्तर्भवन्ति ?
- 6) प्राचीन-नवीन-भूगोलविज्ञाने के के अंशाः संवदन्ते ?
- 7) भौगोलिकविज्ञाने अक्षांश-रेखांशयोः प्रामुख्यं कीदृशम् ?
- 8) भारतप्रामाणिककालः कथं निर्धार्यते ?
- 9) भूमध्यरेखेति कस्य नाम ?

- 10) कर्कटकमकररेखे कुत्र स्तः ?
- 11) उत्तरार्धगोलं दक्षिणार्धगोलं च कस्माद्भागात्कियत्पर्यन्तं भवति ?
- 12) पूर्वार्धगोलं पश्चिमार्धगोलं च कुतः कियत्पर्यन्तम् ?
- 13) प्राचीननवीन विज्ञानयोः संतुलनं किमर्थं कर्तव्यम् ?
- 14) देशा देशे सम्भवन्तं समयभेदं सोदाहारणं निरूपयत ?
- 15) उत्तरायणं दक्षिणायन मिति कथं व्यवहियते ?
- 16) तयोः को भेदः ? विषुवं नाम किम् ?

नक्षत्राणि 1) अश्विनी 2) भरणी 3) कृत्तिका 4) रोहिणी
 5) मृगशीर्षं 6) आरुद्रा 7) पुनर्वसुः 8) पुष्यमी
 9) आश्लेषा 10) मघा 11) पूर्वफल्गुनी 12) उत्तर
 फल्गुनी 13) हस्तः 14) चित्रा 15) स्वाती
 16) विशाखा 17) अनुराधा 18) ज्येष्ठा 19) मूलम्
 20) पूर्वाषाढा 21) उत्तराषाढा 22) श्रवणम्
 23) धनिष्ठा 24) शतभिषं 25) पूर्वामाद्रा
 26) उत्तरामाद्रा 27) रेवति ।

द्वादशराशयः - 1) मेषः 2) वृषभः 3) मियुनं 4) कर्कटकं
 5) सिंहः 6) कन्या 7) तुला 8) वृश्चिकः
 9) धनुः 10) मकरः 11) कुम्भः 12) मीनः

महतां नाम्नैव संसिद्धिः

[पञ्चतन्त्रात्]

कस्मिंश्चिद्वने चतुर्दं तो नाम महागजो यूथाधिपः
प्रतिवसति स्म । तत्र कदाचिन्महत्यानावृष्टिः सञ्जाता
प्रभूतवर्षाणि यावत् । तथा तटाक-हृद-पल्लव-सरांसि
शोष मुपगन्तानि । अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः
प्रोक्तः — देव, पिपासाकुला गज-कलभा मृतप्रायाः,
अपरे मृताश्च । तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र
जलपानेन स्वस्थतां व्रजन्ति ।” ततश्चिरं ध्यात्वा
तेनाऽषिहितम् — “अस्ति महान् हृदो विविक्ते प्रदेशे
स्थलमध्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव पूर्णः । तत्तत्र
गम्यताम्” इति । तथाऽनुष्ठिते पञ्चरात्र मुपसर्पद्भिः
समासादित स्तैः स हृदः । तत्र स्वेच्छया जलमवगाह्य
अन्तमय-वेलायां निष्क्रान्ताः ।

तस्य च हृदस्य समन्ताच्छशक-बिला असंख्या
सुकोमल-भूमौ तिष्ठन्ति । तेऽपि समस्तै रपि तै र्गजै र्नि-
रितस्ततो भ्रमद्भिः परिभग्नाः । बहव शशका भग्न-
पाद-शिरोशीवा विहिताः । केचिन्मृताः, केचिज्जीवशेषा
जाताः ।

अथ गते तस्मिन् गजयूथे, शशकाः सोद्वेगा गज -
पाद-क्षुण्ण-समावासाः, केचिद्भ्रान्ताः, अन्ये जर्जरित-
कलेबरा रुधिरप्लुताः, अन्ये हतशिशवो बाष्पपिहितलोचनाः
समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रुः । — “अहो ! विनष्टा वयम् ।
नित्य मेवैतद्गजयूथ मागमिष्यति, यतो नाऽन्यत्र जल
मस्ति । तत् सर्वेषां नाशो भविष्यति । उक्तं च —

स्पृशन्नपि गजो हन्ति, जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।
हसन्नपि नृपो हन्ति, मानयन्नपि दुर्जनः ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः । तत्रैकः प्रोवाच— “गम्यतां
देशत्यागेन । किं मन्यत् ? उक्तं च मनुना व्यासेन च —

त्यजे देवं कुलस्यार्थं, ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरी मपि ।
परित्यजे नृपो भूमि मात्मार्यं सविचारयन् ॥

आपदर्थं धनं रक्षे द्वारान् रक्षेद्धनै रपि ।
आत्मानं सततं रक्षे द्वारैरपि धनैरपि ॥

ततश्चान्ये प्रोचुः — “भोः । पितृ-पैतामहं स्यानं
न शक्यते सहसा त्यक्तुम् । तत् क्रियतां तेषां कृते काचि
द्विभीषिका, यत् कथमपि देवा न्न समायान्ति । उक्तं च—

निर्विषेणाऽपि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।

विष भवतु वा माऽस्तु, फटाटोपो भयंकरः ॥

अथाऽन्ये प्रोचुः — “यद्येवं तत स्तेषां महद्विभीषिकास्थान मस्ति; येन नाऽगमिष्यन्ति । सा च चतुरद्वृतायत्ता विभीषिका, यतो विजयदत्तो नाम राजाऽस्म त्स्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले निवसति । तत् प्रेष्यतां कश्चिन्मिथ्यादूतो यथाधिपसकाशं, यच्चन्द्रस्त्वा मत्र हृद आगच्छन्तं निषेधयति; यतोऽस्मत्परिग्रहोऽस्य समन्ता द्भवति । एव मभिहिते श्रद्धेयवचनात् कदाऽपि निवर्तते ।

अथाऽन्ये प्रोचुः — “यद्येवं, त” दस्ति लम्बकर्णो नाम शशकः । स च वचन - रचना - चतुरो दूतकर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यताम् । उक्तं च —

साकारो निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः ।

परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥

तदन्विष्यतां यद्यस्मा द्वयसना दात्मनां सुनिर्मुक्तिः ।

“अथाऽन्ये प्रोचुः — ” अहो ! युक्तं मेतत् । नाऽन्य-
कश्चिद्दुपायोऽस्माकं जीवितस्य । तथैव क्रियताम् ।”

अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिप-समीपे निरूपितो गतश्च । तथाऽनुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गं मासद्यागम्यं

स्थल मारुह्य तं गज मुवाच — “भो भो !! दुष्टगज !
 किं मेवं लीलया निशङ्कतयाऽत्र चन्द्रहृदं आगच्छसि ?
 तन्नागन्तव्यम्, निवर्त्यताम् “इति । तदाकर्ण्य विस्मित-
 मना गज आह-“भोः । कस्त्वम्?” स आह-अहं लम्बकर्णो
 नाम शशकश्चन्द्रमण्डले वसामि, साम्प्रतं भगवता चन्द्र-
 मसा तव पार्श्वे प्रहितो दूतः । जानात्येव भवान्, यथार्थं
 वादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः । दूतमुखा हि
 राजानः सर्व एव । उक्तं च -

उद्यतेष्वपि शास्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि ।

परुषाण्यपि जल्पन्तो वध्या दूता न भूषुजा ॥

तच्छ्रुत्वा स आह — “भोः शशक ! तत्कथय भगवत
 श्चन्द्रमस स्सन्देशं, येन सत्वरं क्रियते ।” स आह —
 “भवताऽतीत दिवसे ग्रथेन सहागच्छता प्रभूताः शशकाः
 निपातिताः । तत् किं न वेत्ति भवान्, यन्मम परिग्रहो-
 ऽयम् ? तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनम्, तदा केनाऽपि
 प्रयोजनेनाऽत्र हृदे नागन्तव्य मिति सन्देशः । गज
 आह — “अथ क्व वर्तते भगवान् स्वामी चन्द्रः?”
 स आह — “अत्र हृदे साम्प्रतं शशकानां भवद्यूथ-मभि-
 तानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायात स्तिष्ठति ।
 अहं पुन स्तवान्तिकं प्रेषितः । गज आह — “यद्येवं
 तद्दर्शय मे तं स्वामिवं, येन प्रणम्याम्यत्र गच्छामि ।”

शशक आह — “भोः ! आगच्छ मया सहैकाकी येन दर्शयामि ।” तथाऽनुष्ठिते, शशको निशासमये तं गजं हृदतीरे नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रबिम्बं मदर्शयत् । आह च — “भोः ! एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थः स्तिष्ठति । तं त्रिभूतं प्रणम्य सत्वरं व्रज । नो चेत् समाधिभङ्गा द्यूयोऽपि प्रभूतं कोपं करिष्यति । अथ गजोऽपि त्रस्तमाना स्तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः । शशकाश्च तद्दिना दारभ्य सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म ।

अतोऽस्याः कथाया नोति स्तु —

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ इति ॥

अभ्यासः

- प्रश्नः —
- 1) गजराजः अन्यैर्गजैः किमिति प्रोक्तः ?
 - 2) शशकाः समेत्य किमिति मिथो मन्त्रं चक्रुः ?
 - 3) अन्ये शशकाः किं प्रोचुः ?
 - 4) गजानां विभीषिका-स्थानं किमिति अन्यैः शशकैः प्रोक्तम् ?
 - 5) गजयूथाधिपसकाशे कः प्रेषितः ? स कथम्भूतः ?
 - 6) लवकणः गजं प्रति किमुवाच ?
 - 7) गजः कुतः हृदं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः ?
 - 8) हन्तारः के ? ते कथं घ्नन्ति ?

- 9) त्यागे कर्तव्ये उत्तरोत्तरं किं किं त्याज्यम् ?
- 10) रक्षणे कर्तव्ये किं किं उत्तरोत्तरं रक्षणीयम् ?
- 11) फटाटोपो नाम कः ? आत्मरक्षणे स कथं मुपयुज्यते ?
- 12) दूतस्य लक्षणं कीदृशम् ?
- 13) महतां व्यपदेशेन कीदृशी सिद्धिः ?
- 14) इमां कथां संक्षिप्य लिखत ?

विग्रहः - 1) यूथस्य अधिपः (ष. त.) 2) तटाक इव हृदयश्च पल्लवश्च सरश्च (द्वन्द्वः) पातुं इच्छा, पिपासा तथा आकुलाः (तृत) गजस्य कलभाः (ष. त.) मृतवत् स्थिताः = मृतप्रायाः । शशकानां बिलां (ष. ता.) असंख्याः = न संख्या येषां ते । भग्नाः पादाः शिरांसर्गावाश्च येषां ते (बहुव्राहिः) उद्वेगेन सह वर्तन्त इति = सोद्वेगाः । गजानां पादाः, तैः क्षुण्णाः समावासाः येषां ते (ब. व्री.) जर्जरितानि कल्लेवराणि येषां ते (ब. व्री.) रुधिरं प्लुताः (तृ. त.) हताः शिशवो येषां ते (ब. व्री.) बाष्पैः पिहितानि लोचनानि येषां ते (ब. व्री.) पितुः पितामहस्य चेदं = पितृ - पैतामहं (तद्वितान्तं) निर्गतं विषं यस्मात्सः (ब. व्री.) कर्तुं योगा = कर्तव्या (कृदन्तं) चतुरश्चासीद् दूतश्च (कर्मधारयः) तस्मिन् आयत्ता (स. त.) अस्माकं परिग्रहः (ष. त.) श्रद्धायाः अर्हः = श्रद्देयः, तस्य वचनम् (ष. त.) वचनस्य रचना, तस्यां चतुरः । विस्मितं मनः यस्य सः (ब. व्री.) त्रस्तं मनः यस्य सः (ब. व्री.) परिवारेण सह वर्तन्त इति सपरिवारः । त्वरया सह (अव्ययीभावः)

सन्धिः - कस्मिन् + चित् = कस्मिश्चित्; कश्चित् + जलाशयः,
ततः + चिरं; सदा + एव (वृद्धिः) समन्तात् + शशकविलाः,
तत् + चिन्त्यतां, तत्र + एकः (कृद्धिः) प्र + उक्तः (गुणः
देवात् + न, यदि + एवं (यणादेशः) तथा + एव (वृद्धिः)
तत् = श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा

घातवः - प्रतिवसति स्म-प्रत्यवसत् (भूतार्थे स्म वर्तमानक्रियायाः)
अदर्शयत् = दर्शयति स्म ।

विधिः - गम्यताम्, अन्विष्यतां, प्रेष्यतां, क्रियतां, चिन्त्यतां,
त्यजेत्, रक्षेत्, कृदन्ताः कर्तव्या (न) आगन्तव्यम्

क्रियायाः कृदन्ताः -

कृदन्तः	क्रिया	कृदन्तः	क्रिया
संजाता	समजायत	निष्क्रान्ताः	निश्चक्रमुः
उपगतानि	उपागच्छन्	विनष्टाः	व्यनशन्
प्रोक्तः	प्रावाचि	कर्तव्या	क्रियेत
मृताः	अग्नियन्त	(न) आगन्तव्यं	(न) आगच्छेत्
समासादितः	समासाद्यते स्म		

प्रयोगः -

कर्तरि	कर्मणि	क्रियाः	कृदन्ताः
स अभिहितवान् ।	तेन अभिहितम् ।	चक्रुः	कृतवन्तः
ग्रामं त्यजेत् ।	ग्रामः त्यज्येत ।	प्रोवाच	प्रोक्तवान्
आत्मानं सततं रक्षेत् ।	आत्मा सततं रक्ष्येत ।	प्रोचुः	प्रोक्तवन्तः
उपायं चिन्तय ।	उपायः चिन्त्यताम् ।		
मनु र्वक्तवान् ।	मनुना उक्तम् ।		
विभीषिकां कुरु ।	विभीषिका क्रियताम् ।		

सथैव कुरु ।

तथैव क्रियताम् ।

गजाः गजराजं प्रोक्तवन्तः । गजैः गजराजः प्रोक्तः ।

मां प्रेषितवान् ।

अहं प्रेषितः ।

असमापक क्रियाः

त्कान्ताः	त्यवन्ताः	शत्रन्ताः	शानजन्ताः	तुमुभन्ताः
ध्यात्वा	प्रणम्य	ध्यायन्	(नि) वर्तमानः	ध्यातुं
गाहित्वा	अवगाह्य	आगच्छन्	गाहमानः	गाहितुं
नीत्वा	समेत्य	जल्पन्		कर्तुं
श्रुत्वा	आरभ्य	भ्रमन्		त्यक्तुं
	आरुह्य			
	आसाद्य			
	आकर्ण्य			

सन्नन्ताः — पातुं इच्छा = पिपासा

ज्ञातुं इच्छा = जिज्ञासा

संस्कृतेतिहासः

इतिहासो नाम

“इति ह आस” = एवं हि आसीत् इति पुराकृतस्य “इतिहास” इति नाम सञ्जातम् । पुरातनानां पुर-वृत्तानां च पुन र्वलोकनं वर्तमानाया वर्तिष्यमाणायाश्च सन्ततेः पुरोगंतौ अतीवोपकुरुते । अत एव ऐतिहासिकाः इतिहासग्रन्थान् प्रणयन्ति येन वर्तमाना स्समकालिका जनाः भविनी वा राष्ट्रीय-सन्ततिः ऐतिहासिकान् वृत्तान्तान् सतोऽसतो वा यथातथ मवगच्छेयुः । ततश्च स्वकीयं राष्ट्रीयं वा प्रवर्तनं जीवित-विधानं च समीचीनं निरूपयेयुः । एवं-रीत्या इतिहासस्य अध्येय-कोटौ (कोर्सस्) अत्यन्तप्राप्त्योपेतं विलक्षणं स्थानं परिकल्पितमस्ति ।

देश-विदेशानां, तत्रत्य-जनमन स्स्वरूप-स्वभावानां, तत्र तत्र तै स्तै र्जनै र्व्यवह्रियमाणानां विविधानां भाषाणां एवमादीना मन्येषां विषयाणां च इतिहासाः कविभिः पण्डितै र्शतैरितिहासिकै र्बहुशो विलिखिता विलसन्त्यधुना । तत्र संस्कृतभाषायाः इतिहासो महत्तरं न चेन्महत्तम मेव वा स्थान मधिगतोऽस्ति । समस्ते भूमण्डले न तादृशी काचि द्वाषोपलभ्यते, या संस्कृता दपि पुरातनीं स्थितिं

प्रशस्तिञ्च प्राप्ता स्यात् । अतः संस्कृतेतिहासः विश्वेतिहासमालायां मध्यमणिन्यायेन नायकायते ।

संस्कृतविभागः — मानव-भाव - प्रकाशनार्थं समुद्गतानां भाषाणां अपेक्षाकृतं सार्वत्रिकं सार्वकालिकं च प्रतिपादनं सामर्थ्यं व्यवस्थापयितुं व्याकरणात्मकसंस्कारः प्रथमं जगति यदि यस्याः कस्यां शिचद्भाषायाः कृतः स्यात् तर्हि सा काऽस्यां संस्कृतादृते भवितुं मर्हति ? एवं सम्प्रवृत्तस्य संस्कृतवाङ्मयस्य द्वे रूपे प्रख्याते स्तः । प्राचीन-नवीन-भेदेन प्रवृत्तयो स्तयोः प्रथमं वैदिकञ्चेत् द्वितीयं लौकिकं भवति ।

नामौचित्यं — प्राचीनं भारत वर्षे वेद-साहित्यं मेव प्रथमतः प्रादुर्भूतम् । “अनन्ता वै वेदाः” इति वेदराशिरानन्त्यं मश्नुते । विद=ज्ञाने इति धातोर्निष्पन्नतया वेदशब्दस्य ज्ञान - विज्ञान - बोधकत्वं स्वतस्सिद्धम् । एवं वेदा अनन्ता अपि भगवता व्यासेन महर्षिणा चतुर्धा संगृहीताः संकलिताश्च ऋग्यजुस्सामाधर्वणं नामभिः वेद-संहितास्सम्भवन् । गुरुमुखतः श्रुतस्य अनूच्चारण-विधया शिष्यैस्सम्पादितस्य संगृहीतस्य च परस्पराप्राप्तस्य सुरक्षितस्य वेदराशेः श्रुतत्वं मेव तस्य ‘श्रुतय’ इति नामान्तरं मकल्पयत् । आम्नायः, छन्दः स्वाध्यायः इत्यादयोऽपि वेदसंज्ञाः प्रसिद्धास्सन्ति । ऋक्-ऋचः,

यजुः - यजूंषि, साम-सामानि इत्येकवचन-बहुवचनाभ्यां प्रसिद्धस्य प्रथम-वेदत्रयस्य “त्रयी” इत्यन्या समुदायसंज्ञाप्यस्ति ।

स्वरूप विभाग विनियोगाः - प्राचीनार्या महर्षयः ऋतु परायणा आसन् । ऋतुषु ऋचां यजुषां साम्नां च मन्त्राणां विनियोगो भवति । ऋग्वेदसंहितायां सूक्तानि, अनुवाकाः, मण्डलानि इति विभागक्रमोऽस्ति । यजुर्वेदे पञ्चाशत्, अनुवाकः, प्रश्नः अष्टक मिति क्रमेण विभागोऽस्ति । सामवेदे पूर्वाचिका उत्तरार्चिकेति प्रधान भागद्वय मस्ति । प्रतिभागं खण्डाः अध्यायाश्चेति विभागक्रमोऽस्ति । अथर्वणवेदे सूक्तं, अनुवाकः, प्रपाठकं, काण्ड मिति विभागोऽस्ति । एवंविद्याश्चत्वारोऽपि वेदाः परम्पराभ्यस्ततया आम्नाय इति छन्दोबद्धतया छन्द इति ब्रह्मप्रतिपादकतया ब्रह्मेति च प्रसिद्धि गताः । दृत्तबद्धाः स्तुतिपरा ऋचः, गीतिरूपाणि गेयानि सामानि, तद्व्यतिरिक्तानि गद्यमयानि यजूंषि इति त्रयी-स्वरूपं वेदन्ति । ऋक्शास्त्रीयाः “बह्वच” इति सामशाखीया “छन्दोगाः” इति यजुःशाखीयाः अध्वर्यवः” इति वैदिक संज्ञां प्राप्ताः । ऋतुषु ऋग्यजुस्सामाथर्व वेदविदः क्रमेण होता अध्वर्युः उद्गाता ब्रह्मा इति तत्तत्स्थानापन्ना भवन्ति । चतुर्विधाना मपि वेदमन्त्राणां उदात्तानुदात्तस्वरितमेतेन

सस्वर पाठ नियमो वरीवर्ति । स्वरतोऽपराधः महान्तं दोषं जनयेदिति प्रतिपादयन्ती “इन्द्रशत्रोः” वैदिकी गाथा काचिच्छ्रूयते । प्रतिवेदं संहिता (मन्त्रभागः) ब्राह्मणानि आरण्यकानि उपनिषदश्चेति प्रधानविभागोऽस्ति । स्तुतिपराः देवता प्रतिपादका मन्त्राः, विधिनिषेधात्मकानि ब्राह्मणानि प्रायेण अरण्येऽध्येयानि आरण्यकानि ब्रह्म प्रतिपादका वेदान्ताः उपनिषदश्च भवन्ति ।

उपनिषदः — यथा वेदाश्चत्वारस्तथा वेदान्ताः दश प्रसिद्धाः । ईश - केन - कठ - प्रश्न - मुण्डक - माण्डूक्यानि छान्दोग्यं तैत्तिरीयं ऐतरेयं बृहदारण्यकमिति दशोपनिषदो ब्रह्मतत्त्वनिरूपणे प्रथिताः सन्ति ।

वेदाङ्गानि — वेदाङ्गतया प्रसिद्धानि शिक्षादीनि षट्सन्ति । तत्रेयं कारिका - शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्यौतिषं तथा । कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः इति ।

लौकिक साहित्यम् — एवं वेद-प्रामाण्ये धर्मप्रतिपादके ज्ञान-विज्ञानप्रदे च सुस्थिते सति वेदानुबन्धतया लौकिक-साहित्येऽपि “आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदः शिल्पवेदः

इत्युपवेदा स्तत्तद्विषय मधिकृत्य प्रवृत्ताः वेदशब्दवाच्यतां
अजन्ति ।

उपवेदाः

गन्धर्ववेदे “स-रि-ग-म-प-द-नि” इति सप्तस्वरशोभितं
संगीतशास्त्रं नाट्य शास्त्रं चातर्भवति । गान्धर्ववेदस्य
“नाट्यवेद” इति शिल्पवेदस्य स्थापत्यवेद इति च
नामान्तरमस्ति । पुर-ग्राम-तटाकाराम देवाल्यादि-
निर्माणे समुपयुक्तं वास्तुशास्त्रं शिल्पवेदेऽन्तर्भवति ।
यथा वेदाः उपवेदाश्च चत्वारो ज्ञान-विज्ञान प्रदाने
प्रसिद्धाः तथा “भारतं पञ्चमो वेदः” “वेदः प्राचेतसा
दासी त्साक्षाद्रामायणात्मना” इति सूक्तिभ्यां रामायण-
महाभारतयोः भारतीयेतिहासयोः वेदात्मकत्वं सुप्रसिद्धम् ।
वाल्मीकि - वेदव्यासी काव्यमर्यादया भारतीय संस्कृति
प्रवर्तका बभूवताम् । अत एव भारतीयानां वेदा इव
रामायण-महाभारते प्रमाणकोटा बन्तर्भवतः; प्राधान्यं च
अजतः ।

पुराणानि — संस्कृतस्य लौकिकवाङ्मये अष्टादश
पुराणानि उपपुराणानि नानाविधानि तन्त्राणि च प्रादुर्भू-
तानि । अष्टादश-पुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः, इति
सूक्त्या वेदव्यासः चतुर्लक्षश्लोकैः अष्टादश-पुराणानां
संहिता विरच्य सूतपुत्राय रोमहर्षणायाऽकथयदिति
ज्ञायते ।

तन्त्रविद्या - तान्त्रिकविद्यायां संहिता, आगमः यामलं, तन्त्र मिति संज्ञाभिः प्रसिद्धा ग्रन्था व्यलसन् । आस्तिक-नास्तिक भेदेन बहूनि तन्त्राणि प्रादुर्भूतानि । शैव-शाक्त-वैष्णव-भेदेन आस्तिक तन्त्राण्यपि बहूनि प्रथितानि सन्ति । एतानि सर्वाण्यपि तन्त्राणि तत्तद्देवताराधन बोधकानि सन्ति ।

दर्शनानि - तत्त्वविचारे प्रवृत्ते, तदनुबन्धेन संस्कृते दर्शनानि महर्षिभिः प्रणीतानि । अत्रापि आस्तिक भेदेन षट् दर्शनानि प्रसिद्धान्यासन् । न्याय-वैशेषिके, सांख्यायोगौ पूर्वोत्तरमीमांसे चेति षडास्तिक दर्शनानि आर्षाणि वेद प्रामाण्य मङ्गीकुर्वन्ति । तत्र क्रमशः गौतम-कणादौ, कपिल-पतञ्जली, जैमिनि-बादरायणौ चाऽस्तिकदर्शन प्रणेतारो महर्षयः ।

शास्त्राणि - एवं मानवजीविते ऐहिकामुष्मिक फलाव-बोधका बहवो ग्रन्था विरचिताः । व्याकरणं, ज्यौतिषं, अर्थशास्त्रं, कामशास्त्रं, अलङ्कारशास्त्रञ्चेति षट्छास्त्राणि संस्कृतवाङ्मये प्रथन्ते । व्याकरणत्वेन पाणिनि-कात्यायन (वररुचि) - पतञ्जलीनां महत्तरं प्राधान्य मस्ति । वराहमिहिरः आर्यभटः भास्कराचार्यश्चेत्यादयो ज्यौतिषे लब्ध-प्रतिष्ठाः । अर्थशास्त्रप्रवर्तकः कौटिल्यः ; अस्यैव चाणक्यः विष्णुगुप्त इति नाम द्वय मस्ति । कामशास्त्रप्रणेतारो

वात्स्यायनादयो बहवः सन्ति । अलङ्कारशास्त्रे तु दण्डि-भामहौ, उद्भट वामन-रुद्रटादयाः; आनन्दवर्धनाभिनवगुप्तादयः, काव्यप्रकाशकारो मम्मटः, रसगंगाधरकारो जगन्नाथपण्डितश्चेत्यादयः साहिती-जगति अतीव प्रसिद्धाः ।

काव्यानि - श्रव्य-दृश्य-भेदेन द्विविधेषु प्रसक्तेषु भास-कालिदासादयो महाकवयस्सुगृहीतनामधेयाः सन्ति । संस्कृते पञ्च काव्यानि इति प्रसिद्धेषु रघुवंश-कुमारसंभव-मेघसन्देशानां महाकविः कालिदासश्चेत् किरातार्जुनीयस्य भारविः शिशुपालवधस्य माघश्च महाकविः प्रथमे । दृश्येषु कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलं, माळविकाग्निमित्रं, स्वप्नवासववदत्तादीनि भासनाटकानि, भवभूतेः उत्तररामचरितं, भालतीमाधवं, महावीरचरितं, शूद्रकस्य मृच्छकटिकं, भट्टनारायणस्य वेणीसंहारं, विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसं च प्रसिद्धिं गतानि । 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति, इति प्रशस्तायां वचन-रचनायां "बाणोच्छिष्टमिदं जगदिति प्रख्यातेः कादम्बरी, "दण्डिनः पदलालित्य" मिति प्रसिद्धे दशकुमारचरितञ्च भाजनं भवति । न केवलं काव्यनाटकादीनि, किन्तु अमरसिंहस्य नामलिङ्गानुशासनं एवमादयोऽन्ये च शब्दकोशाः संस्कृतसाहित्यं भूषयन्ति ।

अभ्यासः

प्रश्नाः - 1 इतिहासो नाम कः ?

2) इतिहासस्य अध्ययकोटो कीदृशं स्थानं परिकल्पितं मस्ति ?

3) ऐतिहासिकाः इतिहासग्रन्थान् कुतः प्रणयन्ति ?

4) संस्कृतस्य प्रशस्तिः कीदृशी ?

5) संस्कृतवाङ्मयं कतिविधम् ?

6) 'वेदः, श्रुतिः इत्यनयोर्नामौचित्यं कथम्भूतम् ?

7) आम्नायः, छन्दः, त्रयी-इति नाम्ना मौचित्यं कीदृशम् ?

8) वेदाः कति? तेषां स्वरूपं किम् ?

9) वेदविभागः कथम्भूतः ?

10) वेदानां विनियोगः कुत्र ?

11) वैदिकानां संज्ञाभेदाः के ?

12) उपनिषदः काः कति ?

13) वेदाङ्गानि कानि कति ?

14) उपवेदाः के ?

15) रामायण महाभारतयोः वेदात्मकत्वं कीदृशम् ?

16) पुराणानि कति ? कर्ता कः ?

17) तन्त्रविद्या नाम का ?

18) दर्शनानि कानि कति ?

19) शास्त्राणि कति कानि ?

20) काव्यानि कतिविधानि कानि ?

निबन्धाः - 1) वैदिकसाहित्यं मधिकृत्य निबन्धं लिखत ।

2) लौकिकसाहित्ये किं किमन्तर्भवति-उपपादयत ।

3) संस्कृतवाङ्मयस्य स्वरूपं निरूपयत ।

सन्धिः - पुरोगती + अतीव (आव्) प्रामुख्य + उपेतं (गुणः) अति +
 इव + उपकुरुते (सवर्णदीर्घ-गुणौ), विलसन्ति + अधुना (यणादेशः)
 न चेत् + महत्तमं (अनुनासिकः) अधिगतः + अस्ति (विसर्ग-
 सन्धिः, पूर्वरूपं च) काचित् + भाषा (हल्सन्धिः) भाषा +
 उपलभ्यते (गुणः) संस्कृत + इतिहासः (गुणः) महा + ऋषयः
 (गुणः) काचित् + श्रूयते (छत्वं) अरण्ये + अध्ययानि (पूर्वरूपं)
 प्रवर्तकौ + अभूताम् (आव्) प्रमाणकोटौ + अन्तर्भवतः (आव्)
 पूर्वं + उत्तर (गुणः) षट् + शास्त्राणि (छत्वं) वाक् + मयं
 (अनुनासिकः) अस्य + एव (वृद्धिः) बाण + उच्छिष्टं (गुणः)

विग्रहः - संस्कृतस्य इतिहासः (ष. त.) इतिहासस्य इमे (तद्धितान्तः)
 राष्ट्रस्य इयं, राष्ट्रीया च सा सन्ततिश्च (कर्मधारयः) जीवितस्य
 विधानं (ष. त.) अध्ययानां कोटिः (ष. त.) प्रमुखस्य भावः,
 प्रामुख्येन उपेतम् । देशाश्च विदेशाश्च (द्वन्द्वः) । तत्र
 तिष्ठन्तीति, तत्रत्याश्च ते जनाश्च, तेषां मनां स्वरूपाणि
 स्वभावाश्च । विश्वस्य इतिहासानां माला । मध्ये मणिः, तस्य
 न्यायेन (तद्धितान्तः भावः) । सर्वत्र भवं सार्वत्रिकं । सर्वस्मिन्
 काले भवं-सार्वकालिकं । व्याकरणमेव आत्मा रूपं यस्य सः
 (ब. ब्री.) प्राचीनं च नवीनं च प्राचीन नवीने, तयोर्भेदः ।
 वेदस्य इदं वैदिकं, लोकस्य इदं = लौकिकम् । वेदानां राशिः ।
 अनन्तस्य भावः आनन्त्यम् । सहितस्य भावः = साहित्यं, साहिती
 च (शब्दार्थालंकारैः विशिष्टार्थः भावोद्दीपकं नवरसैश्च सहितं
 हि काव्यं) मह्यं चत्वारो ऋषिश्च (कर्मधारयः) ऋक् च यजु
 श्च साम च अथर्वणं च (द्वन्द्वः) एतान्येव नामानि । क्रतुषु
 परायणाः = तत्पराः (स. त.) इन्द्रस्य शत्रुः (ष. त.) इन्द्रः
 शत्रुः यस्य सः (ब. ब्री.) वेदे वेदे प्रतिवेदं (अव्ययीभावः) अरण्ये
 भवानि, आरण्यकानि । छन्दोगानां मिदं छान्दोग्यम् । ज्योतिषा

मिदं जौतिषम् । मनीषा एषा मस्तीति मनीषिणः । प्रमाणस्य
 भावः प्रामाण्यम् । ते ते विषयाः तत्तद्विषयाः वक्तुं योग्यं वाच्यं,
 तस्य भावः वाच्यता । स्थपतेः (शिल्पिनः) इदं
 स्थापत्यं = शिल्पम् । वसन्त्यत्रेति वास्तु = भवनं, तस्य
 शास्त्रम् । प्रमाणानां कोटिः (श्रेणिः) तन्त्राणां मियं तान्त्रिकी
 सा च विद्या । अस्तीति वादिनः आस्तिकाः, नास्तीति वादिनः
 नास्तिकाः । न्यायश्च वैशेषिकं च सांख्यं च योगश्च । पूर्व
 च उत्तरा च, पूर्वोत्तरे च ते भीमासे च । इह भवं ऐहिकं, अमुत्र
 भवं आमुष्मिकं, ऐहिकं च तत् आमुष्मिकं च, तादृश्यं फलस्य अव
 बोधकाः । व्याकरणं मधीते बोधयति वा वैयाकरणः । लब्धा
 प्रतिष्ठा यै स्ते (व. ब्री.) श्रोतुं योग्यं श्रव्यम् । द्रष्टुं योग्यं
 दृश्यम् । द्वे विधे यस्य तत् द्विविधम् (व. ब्री.) सुगृहीतानि
 नामधेयानि येषां ते (व. ब्री.) वाणस्य उच्छिष्टं । ललितस्य
 भावः लालित्यम् ।

- घातवः - 1) आस-आसतुः-आसुः (अस्-भुवि, लिट्-भूते, प्र. पु.)
 2) “उप” इति उपसर्गः; कुरुते-कुरुति फुर्वते (डुङ्कुञ्-
 करणे, आत्मनेपदी, वर्तमाने लट्-प्रथमपुरुषः)
 3) ‘प्र’ इत्युपसर्गः; नयति-नयतः-नयन्ति (नीञ्-प्रापण-
 परस्मै पदी-वर्तमाने लट् -प्र. पु.)
 4) “अव” इत्युपसर्गः; गच्छेत्-गच्छेतां-गच्छेयुः (गङ्-गती,
 विधिलिङ्-प्र. पु.)
 5) उपेत्युपसर्गः; लभ्यते-लभ्येते लभ्यन्ते (डुलभ् - प्राप्ती,
 कर्मणि-आत्मने पदी-वर्तमाने लट्, प्र. पु.)
 कर्तरि तु-लभते-लभेते-लभन्ते ।
 6) नायक इव आचरतीति नायकायते सुव्धातुर्वा + नायकायते-
 नायकायेते-नायकायन्ते (आत्मनेपदी-वर्तमाने
 लट् - प्र. पु.)

7) अशनुते-अशनुवाते-अशनुवते (अश-भक्षण-आ. प. वर्तमाने लट्-प्र. पु.)

8) समित्युपसर्गं पूर्वकः भूधातुः-सत्तायां-परस्मैपदी-अनद्यतन भूते लङ्-प्र. पु-समभवत्-समभवतां-समभवन् ।

9) अकल्पयत्-अकल्पयतां-अकल्पयन् (क्ल्-समर्थ्ये-णिजन्तः प्रेरणार्थकः-प. प. अनद्यतनभूते लङ् प्र. पु.)

10) वरीर्वति = भृशं वर्तते; यङ् लुगन्तक्रिया-र. प. वर्तमाने लट्. प्र. पु. एकवचनम् ।

11) आह-आहुतुः-आहुः (ब्रूञ्-व्यक्तायां वाचि, भूते लिट्)

12) आसीत्-आस्तां-आसन् (अस-भुवि-भूते लङ् प्र. पु)

13) ज्ञायते-ज्ञायते-ज्ञायन्ते (ज्ञा-अववोचने-कर्मणि-आ. प-लट्, प्र. पु.)

14) प्रथते-प्रथते-प्रथन्ते (प्रथ-प्रसिद्धौ-आ. प. लट् प्र. पु.)

15) श्रूयते-श्रूयते-श्रूयन्ते (श्रु-श्रवणे, कर्मणि-आ. प. लट्. प्र. पु.)

16) स्यात्-स्यातां-स्युः (अस-भुवि, विधिलिङ्-प. प. प्र. पु.)

एव मन्ये घातवः- (वि) लस. कान्तौ; अहं-भूजायां, वद-व्यक्तायां वाचि, भज - सेवायां, कथ - व्यक्तायां वाचि - कथयति-अकथयत्; भूष-अलङ्करणे भूषयति ।

भारतीयं स्वर्णयुगम्

भारतीयेतिहासस्य कतिपया विभागा अवश्यकर्तव्या
स्सन्ति । यथा संस्कृतवाङ्मये वैदिक - लौकिकभेदेन
द्वैविध्यं मस्ति; तथा भारतीयेतिहासस्याऽपि स्थूलतो
वैदिकयुगं लौकिकयुगं मिति विभागद्वयं मेष्टव्यं भवति ।
लौकिकयुगेऽपि प्राचीनयुगं मध्ययुगं आधुनिकयुगं मिति
त्रैविध्यं सम्भवति । अस्यैव विभाग-क्रमस्य हिन्दुयुगं,
महम्मदीययुगं आंग्लेययुगं मिति क्रमशो नामान्तरं संगच्छते ।
कस्मिन् कस्मिन् वा युगे किं किं प्रधानवृत्तं सञ्जातं
मित्येतदधिकृत्य ऐतिहासिकाः निरूपयन्ति । भारतीयेति
हासे पूर्वापरपर्यालोचने क्रियमाणे सत्येव कः कालविशेषोऽ-
त्यन्तं विलक्षणतया विशिष्यते इत्येतन्निर्णेतुं शक्यते ।
तदर्थं स्थूलतो भारतीय लौकिकेतिहासस्य वृत्तान्ताः अत्र
प्रतिपाद्यन्ते ।

वैदिकयुगे भारतवर्षे राज्यानि अल्प-स्वल्पान्यासन् ।
तान्येव गच्छति काले लौकिकयुगे महत्त्वं प्राप्तानि
रूपान्तरं नामान्तरं चाऽभजन् । एव मुत्तरभारते क्री. पू.
600 वर्षपरिमिते काले तादृशानि राज्यानि ऊनानूनं
विंशतिसंख्याकान्यासन् । तेषु कतिपयानि राजन्याधीनानि
कतिचन गणतन्त्राधीनानि चाऽसन् । राजायत्तेषु मगध

राज्यं नितान्तं विश्रुत मासीत् । गणतन्त्रायत्तेषु तावत् कपिलवस्तु (साकिया) वैशाली च (विच्छवि) प्राधान्यं भजतः । गौतमबुद्धः महावीरश्च एतद्गणराज्यवासिनौ भवतः । गौतमबुद्धेन स्थापितं प्रवर्तितं च मतं बौद्धमतमिति प्रथितम् । अहिंसा परमो धर्मः” इति मुख्यतमं सूत्रमवलम्ब्य बौद्धमतं विश्व-विश्रुतमासीत् । न केवलं भारतीयाः, किंतु चैना-जपान् टिबेट् (त्रिविष्टपं) प्रभृति विदेशेष्वपि बहवो जना बौद्धमतावलम्बिनो बभूवुः । तन्मतानुयायिनां कृते देशे विदेशे च तत्र तत्र चैत्यानां विहारानां च निर्माणमासीत् । एवमेव महावीरेण स्थापितं प्रवर्तितं जैनमतमपि अहिंसाप्रधानं बहवोऽनुययुः । बौद्धा जैनाश्च जनसामान्यसुलभासु भाषासु स्वीयाव् धार्मिकग्रन्थान् व्यरचयन् । बौद्धं जैनं च समानतन्त्रं भवति । तेषां मते चातुर्वर्ण्यं निरस्तं, सर्वमानवसमत्वं सम्भावितम् ।

क्रि. पू. 327 वर्षसमये ग्रीक्देशात् अलेग्जाण्डर् (अलकसुन्दरः) नाम जगज्जेगीयमानो वीराग्रेसरः पञ्जाब-देशं (पञ्चनदं) अभिदुद्राव । तदा जीलं (वितस्ता) चीनाब् (अस्तिवर्ना-चन्द्रभागा) नद्यो मध्यदेश-पालकः पुरुषोत्तमो नाम राजा (पोरस्) भारते तस्य प्रपञ्चवीरस्य प्रथमप्रतिभटतां स्वीयां न्यरूपयत् । यद्यपि पुरुषोत्तमः

समरे पराजितः, तथाऽपि स प्रतिवीरेण धैर्यसाहसयो
स्सबहुमानं सम्भावितः । अलेग्जाण्डर्-महावीरो वीरोचित
मैदार्यं प्रदर्शयामास । महावीरेण तेन पुरुषोत्तमाय
राज्ञे पुन स्तदीयं राज्यं कतिपयप्रदेशः साकं प्रत्यर्पितम् ।
ततः प्रभृति पश्चिमासियादेशं स्साकं भारतस्य यातायातयोः
वाणिज्यसम्बन्धस्य मतसिद्धान्त - विज्ञान - प्रचारस्य च
महानवकाश स्समजनि ।

अलेग्जाण्डर् महावीरस्य भारताभियाना दनन्तरं
क्री. पू. 322 वर्षे मौर्य इन्द्रगुप्तः नन्दवंशीयान् राज्ञः
संहृत्य मगधराज्यं स्वायत्तीचकार । कौटिल्यनामा तस्य
महामन्त्री महान् विद्वान् राजनीतिकुशल इवासीत् ।
तस्यैव मन्त्र-शक्त्या चन्द्रगुप्तो न केवलं मगधराज्यस्य
किन्तु, पञ्जाब् - आफ्गनिस्थान् - बेलूचिस्थान्-प्रदेशानां
मपि अधिपत्यं प्राप्तवान् । सेल्यूकसू नाम (शैल्यकेशः)
ग्रीक् राजा युद्धे चन्द्रगुप्तेन पराजितः । बहूनां राज्यानां
समूदायस्य साम्राज्य मिति तस्य चाधिपतिः साम्राडिति
अथवा चक्रवर्तीति नाम प्रथितमासीत् । एवं चन्द्रगुप्तो
मौर्यः स्वीयं राज्यं साम्राज्यरूपेण विस्तारयामास । एवं
स्थापितस्य मौर्यसाम्राज्यस्य चक्रवर्ती प्रप्रथम इन्द्रगुप्तो
मौर्य आसीत् ।

मौर्यचन्द्रगुप्तस्य मन्त्री कौटिल्यः अर्थशास्त्रं व्यरचयत् । तस्मिन् ग्रन्थे मौर्यसाम्राज्यस्य परिपालनविधानेन कथम्भाव्यमिति सूचितं मस्ति । साम्राज्यस्य सर्वाधिकारी चक्रवर्ती भवति । तस्य सहायकाः अमात्याः अध्यक्षाश्चाऽसन् । तस्य महत्सैन्यं मग्न्यासीत् । साम्राज्यं (राष्ट्रेषु) राज्येषु नगरेषु ग्रामेषु च विभक्तं मासीत् । ग्रीक्-राजदूतः मेगस्तनीस् नाम (मेघस्थानः) स्वकीये "इण्डिका" नामके ग्रन्थे एवं व्यलिखत् - "मौर्यपरिपालनविधाने नगर-पालन-विधानं, सैन्यपरिपालनविधानं च अवधेयं भवति । पश्चादशोकस्य धर्मशासनान्यपि परिपालनविधानं सूचयन्ति ।

मौर्यचन्द्रगुप्तस्य पुत्रो बिन्दुसारः; अस्य पुत्र एव अशोकः । मौर्यचक्रवर्तिनां मध्ये अशोको महन् विश्रुतः । अयं क्रि. पू. 273 आरभ्य क्रि. पू. 236 पर्यन्तं साम्राज्यं पर्यपालयत् । क्रि. पू. 261 तमे वर्षे प्रवृत्ते कलिङ्गयुद्धे विजेता भूत्वाऽपि विजित इव महान्तं क्लेशं मन्वभवत् । तस्मिन् हि युद्धे शतशोऽथ सहस्रशः संहृताः । क्षतगान्धाणां मार्तनादाः तदीयानां स्त्री बाल-वृद्धानां हाहाकाराश्च दिशो दश व्यनादयन् । असृङ्मनसः प्रावहन् । सुदुर्दर्शं सुदारुणं मिमं हत्याकाण्डं स्वयं साक्षात्कृतवतः अशोकस्य (नाम्नैव) मनसि महान् शोकः सञ्जातः । अयं मेव शोकः

अशोकचक्रवर्तिनं महान्तं मकार्षित् । ततः प्रभृति चक्रवर्ती
युद्धविमुखो बभूव । अहिंसा सिद्धान्तयुतं बौद्धमतं मव-
लम्ब्य धार्मिकराज्येन अशोको नूनं वीतशोकः स्मृचिरं
प्रजानुरञ्जने निमग्नः आसीत् । तदानीं शिलास्तम्भेषु
धर्मशासनानि व्यलसन् । यद्यपि तदा संस्कृतं राजभाषाऽ
सीत्, तथाऽपि सामान्य जनभाषायां (पाली) सुखबोधाय
धर्मशासनानि विलिखितानि । प्रजोपयोगीनि बहूनि
कार्याण्यशोकश्चकार । प्रधानमार्गाणां मुभयोः पार्श्वशोः
वृक्षारोपणं, मनुष्याणां मिव जन्तूनां मपि विकित्तालयाः,
वापी-कूप-तटाकादीनां धर्मशालादीनां च निर्माणं, इत्यादिके
दत्तदृष्टिरशोकः सर्वमहान् संजताः । सर्वमतसहिष्णुता कला
प्रियता मगधसाम्राज्ये सर्वत्र राजाश्रयेणामिव्याप्याऽसीत् ।
विशिष्य राजधान्यां पाटलीपुत्रे महत्सौधानि बृहन्मण्डपाः
असंख्येया विहाराश्च निर्मिताः । बुद्धस्य अस्थिशकला
त्रिक्षिप्य अर्धगोलाकारेण बृहत्स्मूपानां चैत्यानां - निर्माणं
मासीत् । तादृशेषु संचीस्थूपः महान् प्रसिद्धः । तस्यै
न्नत्यं 50 पञ्चाशत्पदाधिकं भवति । अस्य शिखरे पद्म-
पत्रं तदुपरि सिंहाः गजाश्च शिलाविलिखिताः स्सन्ति ।
स्थूपाः स्सर्वेऽपि सुस्निग्धा भवन्ति ।

भारते ग्रीक्जैत्रयात्रानन्तरं विदेशीय-जैत्र-यात्रिणां
मध्ये कुषन्वंशीयाः प्रमुखा भवन्ति । ते श्रीश-३०

प्रान्तकाले आप्गन्स्ताने (अब्धनस्थाने) महत्तरं साम्राज्यं
स्थापयित्वा क्रमशः भारतस्योपरि दण्डयात्रां मकुर्वन् ।
कनिष्क स्तेषां राजाऽसीत् । सः क्री. श. 162 पर्यन्तं
साम्राज्यं शशास । स काश्मीरं जित्वा कुषान्साम्राज्यं
भारते विस्तारयामास । तस्य राजधानी पुरुषपुर
(पेषावर) आसीत् । सः तदनुयायिनश्च भारतीया-
चारान् बौद्धमतं चाऽन्वसरन् । कनिष्केण समादृतं
बौद्धमतं नव्यमार्गं गतं सत् 'महायान' मिति प्रथितम् ।
महायानमतस्य हिन्दुमतस्य च भेदः स्वल्पः यतः स्तस्मिन्
बौद्धमतप्रभेदे बहवो भारतीयाचाराः सम्प्रदायाश्चान्तर्भूता
स्मन्तः महत्त्वं बहुजनादराभिमानस्वरूपं कल्पयामासुः ।
कनिष्को महान् विद्वज्जनपोषकः । तस्यास्थाने अश्वघोष
श्चरकश्च प्रमुखा वास्ताम् । चरकः "चरक-संहिते" ति
आयुर्वेदग्रन्थं व्यरचयत् । कनिष्कस्य शासनकाले स्थापनां
विहारानां च निर्माणं, रोमकसाम्राज्येन सह विदेशीय
वाणिज्याभिवृद्धिश्चेत्यादिकं सम्भवत् ।

मौर्यसाम्राज्यपतनानन्तरं विख्यातेषु हिन्दुसाम्राज्येषु
गुप्तसाम्राज्यं मुल्लेखनीयं भवति । इदं क्री. श. 320
प्रान्ते स्थापितं उन्नतं 200 वत्सरपर्यन्तं उच्चस्थितिं
समाप्नोत् । गुप्तवंशवर्तिषु समुद्रगुप्तः चन्द्रगुप्तः चन्द्र-
गुप्त-विक्रमादित्यश्च प्रसिद्धावास्ताम् । समुद्रगुप्तो
यदा सिंहासनाधिष्ठितो बभूव, तदा तदीयं राज्यं
स्वल्पमासीत् ।

किन्तु, स बहूनि युद्धानि कृत्वा गङ्गानदीपरिसरप्रान्तान् सर्वान् स्वायत्तीचकार । तदनन्तरं दक्षिणापथेऽपि बहून् प्रान्तान् प्रदेशांश्च जिगाय । निज-विजय प्रशस्तिं घोषयन्नयं महान्तं अश्वमेधयागं चकार । न केवलं मयं महावीर इति किन्तु संगीत साहित्ययो रपि कुशलो महान् रसिक स्सहृदयः कविराज इवेति विश्रुतः । तदनु तदीयः कुमारश्चन्द्रगुप्तो द्वितीयः राजा बभूव । स पितरं मप्यतीत्य पराक्रमशाली व्यराजत । स मालव-सौराष्ट्रे विजित्य गुप्तसाम्राज्यं पूर्वाभ्यधिकं वर्धयामास । अत एव तस्य “विक्रमादित्य” इति प्रशस्ति-नाम (उपाधिः- बिरुदं) सञ्जातम् ।

गुप्तराजन्याः प्रजानुरञ्जनेन साम्राज्यं मकुर्वन् । तेषां समये हिन्दुनागरिकता उच्चस्तिथिं गता । बहवः प्रसिद्धाः कवयस्तेषां मास्थानेषु व्यलसन्, येषां मध्ये नव-रत्नानि इति प्रख्याताः कविशेखरा आसन् । काळिदासो नवश्तनानां मन्यतमः कविशेखरः । तेन संस्कृते रघुवंशं, मेघसन्देशं, कुमारसम्भवं, माळविकाग्निमित्रं, अभिज्ञान-शाकुन्तलं मित्यादीनि काव्यानि विरचितानि । अन्येऽपि कवयः पुराणं, गणितशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं, धर्मशास्त्रं, इत्यादिविषयं मधिकृत्य महाग्रन्थान् व्यरचयन् । गुप्तराजन्या हिन्दुमतप्रचारस्य तत्संस्कृतिप्रदर्शकस्य देवालयादि

निर्माणस्य च महान्तं श्रोत्साहं प्रायच्छन् । सौन्दर्यशोभितानि भित्तिचित्राणि तेषां काल एव विराजितानि । अजन्ता गुह्येषु चित्रितेषु बहूनि गुप्तवंशीयानां काले विलसितानि । गुप्ता नधिकृत्य फाहियान् - नामकः चीनयात्री बहुसुष्ठु चावर्णयत् । भारतीयेतिहासे गुप्तानां काल एव स्वर्णयुग मिति ख्यातिं गतः ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः - 1) भारतीयेतिहासस्य युगविभागं निरूपयत ।
- 2) लौकिकयुगे भारते राज्यानां स्थितिः कीदृशी ?
- 3) अलेग्जाण्डरस्य भारताभियानं को न्यवृण्वत्? कः परिणामः?
- 4) मौर्यसाम्राज्यं केन स्थापितम् ?
- 5) अशोकचक्रवर्तिनः परिपालनं कीदृशम् ?
- 6) कनिष्कः कः ? तस्य पालनं कीदृशम् ।
- 7) गुप्तसाम्राज्यस्य स्थापकः कः ?
- 8) विक्रमादित्यः कः ? तस्य आस्थाने के के स्थिताः ?
- 9) कः कालः स्वर्णयुग मित्युच्यते ? कुतः ।

गायस्व भारतम् !

(गेयर्गैर्वाणीतः)

यं देशं मेष्यसि, यत्र वा क्रमसे,
गायस्व भारतं घननादं मधुरम् ।
भाषस्व संस्कृतं परिदोष-विधुरम् ॥ ॥ यं देशं ॥

धन्योऽसि मान्योऽसि पुण्यवानसि त्वं,
भारते जातोऽसि भव्यविभवेन ।
संस्कृतं भाषसे सरल मत्तिसरसम् ॥ ॥ यं देशं ॥

ऋषिवर्य-घनतपः पाविताणुगणाढ्य
स्थल-जलाकाश-तेजोवायुकलितेऽत्र
खादसि मोदसे पिबसि व्याहरसि ॥ ॥ यं देशं ॥

सकलषाषा मूलसंस्कृतं गी स्तव
सकल विज्ञानं घन साहिती खलु ते
पुण्यभारतदेश-गण्योऽसि धन्योऽसि ॥ ॥ यं देशं ॥

सौवर्णं मालिका कलितं गैर्वाणिकं
बहसि हस्ते । पठसि रसनया शस्तम् ।
भारतीयोऽसि, सुरभारतीदासोऽसि ॥ ॥ यं देशं ॥

शूरोऽसि, वीरोऽसि, धीरोऽसि नित्यं
शान्तोऽसि, दान्तोऽसि, क्रान्तोऽसि स त्वं
त्वयि नास्ति भीरुता घोरता हीनता ॥ यं देशं ॥

अभ्यासः

सारांशः - भारत-ख्यातिं गालुं कवि युवकान् प्रोत्साहयति । हे ! युवन् ! त्वं यदि देशाद्देशान्तरं गच्छसि, तर्हि भारतभातुः भारतीय संस्कृतेः तन्मूलभूतायाः संस्कृतभाषाया इव प्रशस्तिं गायस्व । त्वं धन्योऽसि, यतस्त्वं पुण्यपरिपाकेन भारते जातोऽसि । प्राचीन-महर्षीणां शम-दमादिगुण-सम्पत्तिः धर्मतः प्रजापालन-निरतानां राजर्षीणां शौर्य-वीर्यादि गुणसम्पत्तिः इव यतस्त्वयि स्वतस्प्रवृद्धाऽस्ति, अत एव त्वं नरवरोऽसि, जगन्मान्योऽसि । स्वकीयार्थविज्ञानेन, सदाचारेण सद्बचन-हारेण च स्वदेशस्य स्वभाषायाः संस्कृतस्य संस्कृते इव वैभवः तत्र तत्र प्रख्यापय; यं देशं मेष्यसि, यत्र वा क्रमसे ।

प्रश्नः - 1) भारतीयः कीदृशः ?
2) अस्य गेयस्य सारांशः कः ?

विवरणम् - 1) ऋषीणां वर्गः श्रेष्ठाः तेषां धनेन = गाढेन, तपसा पाविताः = पवित्राः अणवः, तेषां गणैः आढ्याः = युक्ताः ।

2) स्थलं, जलं, आकाशं, तेजः, वायु इव, एतैः कलितः (देशविशेषः) ।

3) सकलानां भाषाणां मूलं (यत्) संस्कृतम् ।

4) सकलस्य विज्ञानस्य धन-स्वरूपा साहिती

5) सुवर्णस्य इमाः सोवर्णाः, तथाभूताभिः मालिकाभिः कलिता गैर्वाणी । सैव गैर्वाणिका ।

विग्रहः - धने नादेन मधुरम् = धननादमधुरम्
परिदोषैः विधुरम् = परिदोषविधुरम्
भव्य इचासी विभव इव = भव्य विभवः
सुरभारत्याः दासः = सुरभारतीदासः

सद्धितान्तः - भरतस्य इदं = भारतं; भारतस्य अयं = भारतीयः ।

सुवर्णस्य इमाः = सोवर्णाः ।

भीरोः भावः = भीरुता ।

घोरस्य भावः = घोरता ।

हीनस्य भावः = हीनता ।

माला एव मालिका	}	स्वार्थे क प्रत्ययः
गोर्वाणी एव गैर्वाणिका		
युवा एव युवकः		

मध्यमपुरुषः - गायस्व भाषस्व (विध्यथंकः)

अर्तमानकालः - क्रमसे, भाषसे, मोदसे, (आत्मनेपदी)

असि, खादसि, पिबसि, व्याहरसि

वहसि, पठसि (परस्मैपदी)

भविष्यत्कालः - एष्यसि ।

आचार्यत्रयम्

आर्षविज्ञानेन विद्योतितेऽस्मिन् भारतवर्षे आसेतु-
हिमाचलं सनातनवैदिकधर्मप्रतिष्ठापनेन आध्यात्मिक
विद्याप्रबोधेन च जगद्गुरुरिति विख्याताः श्रीशंकरभगव-
त्पादाः श्री भगवद्रामानुजाचार्याः आनन्दतीर्थापरनामधेयाः
श्री मध्वाचार्या इत्येते “आचार्यत्रय” मिति सर्वे स्सादरं
सम्भक्तिश्रद्धं च पूज्यन्ते । वेदान्तेषु प्रसिद्धानां द्वैताऽद्वैत-
तत्त्वानां विशेषतः प्रबोधनेन प्रवर्तनेन च आचार्यत्रयं
भारतीयानां मत्यन्तं गौरवगरिमास्पदं मासीत् ।

श्री शङ्कराचार्याः — केरळदेशे कालटीनामकाग्रहारे
शिवगुरोः आर्याम्बाया इव परमेश्वरानुग्रहेण यत्पुत्ररत्न
मजनिष्ट, स एव परस्तात् शंकराचार्यनाम्ना
विश्रुतः अद्वैततत्त्वप्रबोधकश्चाऽभवत् । कृतोपनयनसंस्कारः
शङ्करः शैशवेऽभ्यस्तविद्यस्सन् भिक्षार्थं कस्मिंश्चिद्
गृहाङ्गणे समागतः । दारिद्र्यदोषेण भिक्षाप्रदानेऽसमर्था
गृहिणी केवलं मेकं मामलकं अञ्जलिपात्रे निधाय साश्रु-
नयना तस्थौ । तदीया मन्तर्वेदनां दयार्द्रहृदयो विज्ञाय
जगन्मातरं लक्ष्मीं मस्तीषीत् । प्रसन्नायाः लक्ष्म्याः
कटाक्षवीक्षणेन तद्गृहाङ्गणे कनकामलकवृष्टिं वर्षत् ।
बालशंकरकृतः स एव कनकधारास्तव इति प्रसिद्ध आसीत् ।

शंकरः बालभाव एव मात्रानुमतः गोविन्दयतिवरस्य
 सन्निधौ सन्यासं स्वीकृत्य बादरायण प्रणीतस्य ब्रह्मसूत्र-
 ग्रन्थस्य सरहस्य मुपदेशं सविवरणं प्राप्तवान् । ततः
 प्रस्थितः शंकरः प्रयागक्षेत्रे सजीवं चितां प्रविष्टं भट्टपाद
 मुपेत्य तदीयवृत्तान्तं समग्रं माकर्ण्य ततो निवारयितुं
 प्रायतत । देहत्यागे कृतनिश्चयेन भट्टपादेन प्रचोदित
 स्सन् शंकरः माहिष्मतीनगरे विद्यमानं तच्छिष्यं मण्डन-
 मिश्रं दादे विजित्य स्वमतावलम्बिनं मकरोत् । मण्डनमिश्र
 एव पश्चात्सुरेश्वराचार्य इति नाम्ना प्रख्यातः । काश्यां
 शंकरः यदा ब्रह्मसूत्राणां भाष्यं विरचयन्नास्त, तदा स्नानार्थं
 गङ्गातीरं गच्छन् स प्रातरुत्थाय “डुकृञ्=करने” इति
 धातुं वारंवारं रटन्तं व्याकरण विद्याश्रिनं सम्बोध्य
 “भजगोविन्दं” इति श्लोकमालया प्रबोधयामास ।
 शंकराचार्यस्य शिष्येषु सनन्दनः, यः पद्मपाद इति विश्रुतः
 सुरेश्वरः यस्य पूर्वाश्रमे मण्डनमिश्र इति नामान्तरम् ;
 हस्तामलकः, यस्तावद्ब्रह्मतत्त्वं हस्तामलकवत् व्युत्पद्यत्;
 आनन्दगिरिः, यस्तोटकवृत्तं गुरुदेव मस्तौषीत्, तत एव
 तोटकाचार्य इति ख्यातः एते प्रसिद्धा स्सन्ति ।

शंकराचार्यः प्रस्थानत्रय मिति प्रसिद्धानां ब्रह्म-
 सूत्राणां उपनिषदां भगवद्गीतायाश्च भाष्यणि विरच्य
 शिष्यैस्तेषां टीका व्याख्याश्च विरचय्य सुरेश्वरादि

शिष्यगणेन सह दिग्बजययात्रार्थं प्रतस्थे । जैत्रयात्रायां
शाक्तेयान् शैवान् वैष्णवान् चतुर्मुखमतस्थान् अग्नि-सूर्य
गणपति प्रभृतिदेवतोपासकान् एवम्भूता नन्या-न्यमतस्थान्
वादेषु विजित्य स्वीय मद्वैतत्वं प्रबोधयामास । अन्ततो
गत्वा काश्मीरदेशे विद्यमानं शारदापीठं अधिष्ठाय
श्रीशंकरभगवत्पादाः स्वसर्वज्ञतां प्राचीकशन् ।

अद्वैतसिद्धान्तसारांश स्तावत् - “ब्रह्म सत्यं जग-
न्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नाऽपरः” इति ।

श्रीभगवद्रामानुजाचार्याः - दक्षिणभारते मदरासूनगरात्
काञ्चीपुरमार्गे श्री पेरुम्बूदूरु (धूनपुरी) नामके कस्मिं
श्चित्पट्टणे क्री. श. 1017 तमे वर्षे. 4117 तमे कल्यब्दे,
पिङ्गळनामके वत्सरे मेषमासे शुक्लपञ्चम्यां आरुद्रानक्षत्र
प्रयुक्त-गुरुवासरे कर्कटकलग्ने) आसूर केशव सोमयाजिनः
क्रान्तिमत्यां पुत्ररत्नं समजनि; यस्य च नामकरणोत्सवे
समागतेन मातुलेन श्रीशैलपूर्णन (तिरुमलनम्बि) लक्ष्मण
इति शिशोर्नाम कृतम् । तदेव रामानुज, इति नामान्त
रस्य भुवनविख्यातस्य मार्गदर्शक मभूत् ।

रामानुजः काञ्चीपुरे प्रसिद्धाद्वैतपण्डितस्य यादव
प्रकाशस्य सविधे वेदान्तविद्याभ्यासं कर्तुं मारेभे । कदा
चिद्गुरुः “कप्यासं पुण्डरीकाक्षं” इति वाक्यं नीचोपमान

पुरस्सरं व्यवृणोत् । भगवतो नेत्रसौन्दर्यस्य गुरुणा
 प्रतिपादितं कपिपृष्ठोपम्यं श्रोतुं मसहमानो रामानुजः
 गम्भीराम्भस्सम्भूतारुणारुणतामरस-सादृश्यं मुपापोपदत् ।
 यादवप्रकाशो रामानुजेन नवं परिभवं मात्मनः कृतं
 ममन्यत । भूताविण्टाया राजकुमार्या विषये यादवप्रकाशस्य
 उच्चाटनमन्त्रेऽकिञ्चित्करे सति रामानुजस्तं भूतं राज-
 कुमारीं विहाय बहिर्गन्तुं यदाऽदिश त्समनन्तरं मेव
 प्रभोः पुत्री भूतपीडा विमुक्ताऽसीत् । इदं मपि गुरोः
 यादवप्रकाशस्य क्षते क्षारायितम् । असूयाग्रस्तो गुरुः
 शिष्यं रामानुजं काशीमार्गे व्यापादयितुं प्रायतत । गुरो
 द्रोहचिन्तनं विज्ञाय रामानुजः स्वात्मानं भगवदनुग्रहेणा-
 रक्षत् ।

गृहस्थो रामानुजः काञ्चीपुरे काञ्चीपूर्णं (तिरु-
 वकच्चिनम्बि) प्रबोधितस्सन् वरदराजस्वामिनः आलये
 कैकर्यं कुर्वन्नास्त । यामुनाचार्यस्य (आळवन्दार्) शिष्या
 प्रेसरेण महापूर्णं (पेरियनम्बि) पञ्चसंस्कारान् प्रापितः
 श्रीरामानुजः कदाचित् परमं गुरुं यामुनाचार्यं सेवितुं श्रीरङ्गं
 जगाम । तदानीं मेव परमपदं गतस्य यामुनाचार्यस्य अङ्गुलि-
 त्रिकं कुञ्चितं विलोक्य तदीयाभिलाषां स्त्रीन् पूरयितुं
 प्रतिजज्ञे । तदनन्तरं संकुचितं अङ्गुलित्रयं सुखप्रसारितं
 मासीत् । ब्रह्मसूत्राणां विशिष्टाद्वैत-भाष्यप्रणयनं, शठकोप

वाङ्मये भक्तिप्रपत्तिनिरूपणं, पुराणरत्न (विष्णुपुराण)
प्रणेतुः श्रीपराशरभट्टारकस्य श्रीवेदव्यासस्य च स्मारक-
प्रकल्पनं चेति त्रयोऽभिलाषाः यामुनार्यस्य अपूर्णाः स्थिताः ।

सन्यासस्वीकारानन्तरं श्रीरामानुजः यतिराजाह्व-
येन व्यवहृत आसीत् । यामुनार्यशिष्येषु प्रमुखस्य
गोष्ठीपूर्णस्य सकाशे महाता प्रयासेन मूलमन्त्रोपदेशं
(तिरुमन्त्रम्) प्राप्य परसमृद्धिं कांक्षमाणः स्सन् आलय-
गोपुरं मारुह्य सर्वान् जनानाहूय ताननुजिघृक्षु स्तेभ्यः
सर्वेभ्यः स्वस्य दुर्लभं मूलमन्त्रं तेषां सुलभं मकार्षीत् ।
अत एव रामानुजेन प्रवर्तितस्य श्रीवैष्णवमतस्य रामानुज
दर्शनमिति प्रशस्तिरासीत् । श्रीरामानुजस्य कीर्तिं
दिगन्तव्यापिनी बभूव । बहवः शिष्याः तं माचार्यं
समाश्रयन् । तेषां श्रीवत्साङ्कमिश्रः प्रमुखः, यस्य सुतयोः
पश्चात् पराशरस्य व्यासस्य च उपकारस्मरणार्थं “व्यास-
भट्टः, पराशरभट्टः” इति नाम कृत्वा रामानुजः यामुनार्यस्य
अभिलषाणां त्रयाणां मध्ये एकं संपूरयत् । श्रीवत्साङ्क
एव कूरेशाभिधानः कुलोत्तुंगचोळस्य राज्ञः “शिवात्परतरं
नास्ति” इति सिद्धान्तवाक्यं “द्रोणमस्ति ततः परं” इति
प्रतिवादेन तिरश्चकार । एवं यज्ञमूर्तिः वादे विजितः
श्रीरामानुजस्य शिष्याग्रेसर आसीत् । दाशरथिर्नाम
अन्यः कश्चित्तस्य शिष्यः (मुदलियाण्डान्) आसीत् ।

श्रीविन्दमिश्रः प्रथमं शैवो भूत्वा श्रीशैलपूर्णस्योपदेशेन श्रीवैष्णवोऽभवत् । अयं मपि रामानुजस्य शिष्यवृन्दे प्रमुख आसीत् ।

श्रीरामानुजः ब्रह्मसूत्राणि विशिष्टाद्वैतं प्रतिपादयन्ति इति बहुधा विचिन्त्य तदनुगुणं बोधायनवृत्तिं मनुसृत्य श्रीभाष्यरचनां समाकर्षीत् । रामानुजमतस्य प्रमाणं तु उपनिषदः द्रविडोपनिषदिति प्रख्याताः नालायिरदिव्यप्रबन्धाश्च उपनिषद्भाषा संस्कृतं चेत् प्रबन्धभाषा द्राविडीदिव्यप्रबन्धा वेदान्तसार इत्यभिधीयते । अत एव रामानुजदर्शनं मुमयवेदान्तसिद्धमिति न्यवहियते । द्राविडभाषायां “आळ्वार्” शब्दस्य भागवत (भगवति भक्तः) इत्यर्थः । आळ्वार् कीर्तिता दिव्यप्रबन्धाः भगवद्भागवतसम्प्रदायानुरोधेन विशिष्टाद्वैतत्वमेव प्रतिपादयन्ति । तथा च रामानुजोपज्ञतया उमयवेदान्ताभिधानेन प्रवर्तितं विशिष्टाद्वैतमतमतीव प्राचीनमिति पूर्वाचार्यसम्मतमिति च ज्ञायते ।

श्रीरामानुजाचार्यैः कुम्भकोणादारभ्य पश्चिमतीरमनुसृत्य बदरिकाश्रमपर्यन्तं जैत्रयात्रां विधाय, तत्र तत्र वादेषु पाषण्डान् चार्वाकान् बौद्धान् जैनान् मायावादिनः शाक्तेयां नन्दांश्च विमतस्थान् शम्भुषीवैभवेन निजमहिम्ना च विजित्य, ततः श्रीकूर्मसिंहाचलं श्रीशैलं (तिरु-

मलै) इत्यादि दिव्यक्षेत्रेषु श्रीवैष्णवमतं प्रतिष्ठाप्य,
त्रैविद्य चूडामणिः श्रीरङ्गेशजयध्वजो विजयते स्म ।
गद्यत्रयं, वेदान्तदीपः, वेदान्तसारः, वेदार्थसंग्रहः, भगवद्-
गीताभाष्यं श्रीभाष्य मित्यादयो ग्रन्थाः श्रीरामानुजा-
चार्येण प्रणीताः । अनेनाचार्योत्तमेन वैष्णवदेवालयेषु
पाञ्चरात्रागमोक्तेन विधानेन आराधनाक्रमं व्यवस्थापया-
मास । अद्यापि सर्वैः श्रीवैष्णवाचार्यैः “सर्वदेश-दशा-
कालेष्वव्याहतपराक्रमा, रामानुजार्य दिव्याज्ञा वर्धता
मभिवर्धता” मिति नित्यानुसन्धाने समुद्घुष्यते । भक्ति
प्रपत्तिश्च श्रीरामानुजसिद्धान्तस्य जीवो जीवातुरिति
हृदयम् ।

श्रीमध्वाचार्याः - कर्नाटकराज्ये दक्षिणकन्नडप्रान्ते ‘उडिपि
नामकस्य पट्टणस्थ समीपे “सगरि” नामकाग्रहारे मध्यगोह
भट्टनामधेयस्य ब्राह्मणोत्तमस्य धर्मपत्न्याः गर्भशुक्तिमुक्ता-
फलायितं केनचिद्देवांशेन उडिपिपट्टणे सन्निहितेन अनन्ते-
श्वरस्वानिना प्रचोदितस्य भगवतो वायो जगत्प्राणस्य
अंशेन - यस्य जातस्य पिता ‘वासुदेव’ इति नामचकार ।
तच्च नामधेयं ‘व + असुदेव’ इति व्युत्पत्त्या जीवोत्तमो
भगवान् वायु जगत्प्राणदेव इत्यर्थं प्रयच्छति । वासुदेवः
बाल्य एव स्वमहिम्ना ब्रह्मारक्षसः शापविमुक्ति मनुजग्राह ।

जगत्सर्वं मिथ्येत्यवहेलनपुरस्सरं अहं ब्रह्माऽस्मीति
 दुरहंकारमाश्रितवतां, अस्माभि न किञ्चत्कर्तव्यं, सर्वं स
 एव सर्वेश्वरः परिरक्षेत्, अस्माभि स्तु केवलं प्रपन्नं भव्य
 मिति आत्मार्पणं प्रबोधयतां प्रयत्नशून्यानां च वादान्
 निरस्य, वेदानां उपनिषदां ब्रह्मसूत्राणां च द्वैतमतानुसारेण
 व्याख्यानानि विरच्य सत्यमार्गप्रतिष्ठापनं कर्तुं भगवान्
 वायुराचार्यरूपेणावातरदिति द्वैतमतावलम्बिनां विश्वासः ।

शैशवादारभ्यैव वासुदेवस्य माहात्म्यं पदे पदे प्रकटित
 मासीत् । ब्रह्मरक्षसः शापविमुक्तिः अन्नप्राशानाहुं
 शैशवे डोलायां रुदतः अभ्यूषभक्षणं व्यापारिणे धनं
 दास्यामीति प्रदत्तानां तिन्त्रिणीबीजानां स्वर्णगुळिकतया
 परिवर्तनं, करस्थं शुष्ककाष्ठं भूमौ रूढमूलं कृत्वा तस्य
 किसलयशोभितत्वापादन मित्यादिकं तदीयं प्रभावं ज्ञाप-
 यति । गुरुकुले विद्याभ्यासकाले वासुदेवो व्यायामेन
 प्राणायामेन च हृष्टः पुष्टः सुदृढगात्रश्चाऽसीत् ।
 षोडशवर्षदेशीयस्य वासुदेवस्य पितृभ्यां विवाहप्रयत्ने क्रिय-
 माने सति, स उडिपि-क्षेत्रे अच्युतप्रेक्षनामकस्य यतिवरस्य
 सन्निधौ वेदान्तविद्याभ्यासं कर्तुं जगाम । अच्युतप्रेक्षः तस्मै
 श्रीमच्छंकरभगवत्पादानां मद्द्वैतसिद्धान्तं प्रबोधयामास ।
 सर्वेऽप्यद्वैतग्रन्थाः वासुदेवेन सश्रद्धं पठिता, परन्तु तस्य
 तस्मिन् सिद्धान्ते बहवः संशयाः समुत्पन्नाः । शिष्य-

संशयनिवारणेऽसमर्थः अच्युतप्रेक्षः रोषकषायितैक्षणस्सन्
 अन्तेवासिनं दूरतो निष्कासयामास । पुन शिष्यवत्सलेन
 तेन वासुदेवः स्वान्तिक मानीतः । तत्त्वजिज्ञासायां गुरु-
 शिष्ययो र्वादोपवादा यदा प्रवर्तमाना आसन् तदा गुरुः
 सिद्धान्तभेद मसहमानः कुप्य च्चेवाऽसीत् । अत्रान्तरे
 विवाहविमुखं वासुदेवं पितरौ अनुनेतुं पादग्रहण मकाष्टाम् ।
 एतत्संघटनं पुरस्कृत्य वासुदेवो जननीजनका वेव माह-
 विधिप्रेरितौ भवन्तौ मम प्रणामं विधाय मत्परिव्राजकत्वं
 स्वीकृतवन्ताविति । पितरौ निरुत्तरौ निराशाखिन्नवदनौ
 निवृत्तौ । अनन्तरं वासुदेवः अच्युतप्रेक्षा द्यतिवरा
 द्विधिवत्सल्यासं स्वीकृत्य तेन प्रदत्तं पूर्णप्रज्ञ (आनन्दतीर्थः)
 इति नाम लेभे ।

उडिपिमठे प्रायेण प्रवृत्तासु विद्वत्सभासु वादगोष्ठीषु
 अद्वितीय प्रतिभाशाली पूर्णप्रज्ञः प्रतिवादिनां भयङ्कर
 आसीत् । तेन तुष्टो गुरु रच्युतप्रेक्षः पूर्णप्रज्ञं स्वमठाधि-
 पतिं कृत्वा शिष्यानुद्दिश्य "वत्साः । इतः पर मय मेव
 युष्माकं गुरुर्भविष्यति । यतीश्वरोऽय मितः प्रभृति आनन्द-
 तीर्थ इति व्यवह्रियेतेत्याह ।

आनन्दतीर्थः अनन्तेश्वर मठाधिपतिं भूत्वा शिष्येभ्यो
 वेदान् वेदान्तां च बोधयन्नास्त । अद्वैतसिद्धान्तं विमृश
 न्नयं महात्मा दिग्विजययात्रा मकार्षीत् । वादगोष्ठीषु

परमतखण्डनपुरस्सर स्वमतस्थापन मेव मकरोत् — सकल-
 कल्याणगुणपरिपूर्णः शंखचक्रगदाधरः भगवान् हरि रेव
 परं ब्रह्म, परमात्मा, सर्वेश्वरो भवति । सनातनधर्मा-
 ख्यस्य महावृक्षस्य वेदा मूलानि, उपनिषदः प्रकाण्डः,
 इतिहासपुराणानि शाखोपशाखाः; अतः स्तत्त्वनिरूपण
 मेतत्समन्वये नैव कर्तव्यम् । एवं सति जीवेश्वरयो-
 रभेदो नास्ति परस्परभेद एव । जीवा अपि सात्त्विकाः
 नित्यसंसारिणः, तमोयोग्या इति त्रिधा भवन्ति । जगदपि
 सत्यमेव न मिथ्या । जीवेश्वर भेद इव जगदीश्वरभेदः,
 जगज्जीवभेदः, जीवानां परस्परभेदः, जगद्वस्तूनां परस्पर-
 भेद इवेति द्वैतमते पञ्चविधा भेदाः सन्ति । द्वैतं नाम
 भेदः । आनन्दतीर्थस्य भेदसिद्धान्त एव द्वैतमतमित्युच्यते ।
 अस्मिन् मते जीवाः हरे दसिभूताः सेवां कुर्युः । जीवानां
 योग्यतानुसारेण हरिर्भोक्षं प्रयच्छति ।

कलियुगे वायुदेवः सत्यमतं स्थापयितुं “मध्व”
 नाम्ना अवतरिष्यतीति प्रथितवचनं मनुसूत्य आनन्दतीर्थ
 एव मध्वाचार्य इति व्यवहृत आसीत् । तदीयं मध्वमतं
 मित्यप्यभिधीयते । रामावतारसमये हनूमान् कृष्णाव-
 तारकाले भीमसेनः कलियुगे मध्वाचार्य इति वायुदेवांश-
 सम्भूता इति वदन्ति ।

- प्रश्नाः - 1) आचार्यत्रय मिति व्यवहारः केषाम् ?
- 2) श्रीशंकराचार्यः कुत्र अजायत ?
- 3) श्रीशंकराचार्यस्य महिमा कीदृशी ?
- 4) प्रस्थानत्रयं नाम किम् ?
- 5) श्रीशंकराचार्यस्य सिद्धान्तः कः ?
- 6) श्रीरामानुजाचार्यः कुत्र कदा समजनि ?
- 7) गुरु र्यादवप्रकाशः श्रीरामानुजं व्यापादयितुं कुतः प्रायतत ?
- 8) श्रीरामानुजाचार्यस्य महिमा कीदृशी ?
- 9) यामुनाचार्यस्य संकुचिताङ्गुलित्रिकस्य अभिप्रायः कः ?
- 10) श्रीरामानुजाचार्यस्य प्रसिद्धाः शिष्याः के ?
- 11) रामानुजदर्शनं किमिति प्रसिद्धम् कथम् ?
- 12) श्रीरामानुजसिद्धान्तः कीदृशः ?
- 13) श्रीमध्वाचार्यः कस्य देवस्य अश इति प्रसिद्धिः ?
- 14) वासुदेवस्य बाल्य-वृत्तान्तः कीदृशः ?
- 15) श्रीआनन्दतीर्थस्य सिद्धान्तः कीदृशः ?
- 16) श्रीशंकराचार्यस्य जीवितविशेषान् संक्षेपेण लिखत ।
- 17) श्रीरामानुजाचार्यस्य जीवितगाथांसंक्षिप्य विलिखत ।
- 18) श्रीमध्वाचार्यस्य वृत्तान्तं संग्रहेण प्रतिपद्यत ।

आर्षं विज्ञानम्

भवभूति महाकवि विरचिते उत्तररामचरितम्ध्ये
नाटके श्लोकोऽयं दृश्यते ।

लौकिकानां हि साधुनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुन राद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ इति ।

लौकिकाः साधवो यथार्थं वदन्ति; अर्थं मनतिक्रम्य,
अनुसृत्यैव तेषां वाक् प्रसरति । आद्या ऋषयः स्ताव
द्यद्वदन्ति, तद्यथार्थं यथातथं भवति; तेषां वाचमनुसृत्यैव
अर्थाः सिद्धयन्ति । भविष्यद्दृष्टान्तदर्शिनः साधवः
स्तदनुगुणमेव वदन्ति चेत्, पूर्वैः पूर्वतरैश्च ऋषिभिः
यदुक्तं तेषां मुखा द्यन्तिस्सृतं, तदन्यथा न भवितुमर्ह-
तीति भावः । एवं साधूनां ऋषीणां च वाक्सिद्धिश्च
तन्निरूपकधर्ममाह भवभूतिः ।

ऋ=गतौ इति धातोः ज्ञानार्थकान् ऋषिशब्दो
व्युत्पन्नः । ऋषिर्नाम त्रिकालज्ञानसम्पन्न इति यावत् ।
ऋषेर्वागैव ऋक् भवति । भारतीयानां पुरातनी सनातनी
च विज्ञानसम्पत्तिः प्रपञ्चसाहित्ये सर्वप्राथम्येन प्राच्य-
पाश्चात्यविद्वद्वरेण्यैः परिगणिते वैदिकसाहित्ये विशिष्य
ऋग्वेदसाहित्ये पूर्वेषां ऋषीणां ऋग्भिर्विद्योत्तमाना विद्यते ।

यद्यप्यद्य भारतीयार्यसाहित्यं समस्तं संस्कृतवाङ्मय मिति प्रथते, तथाऽपि तत् भाषायाः कालस्य विषयाणां च वैविध्यं मनुसृत्य बहुधा विभागं महति । नातिविप्रतिपन्नं विभागद्वयपथं मनुरुध्य संस्कृतं वैदिकलौकिकभेदेन द्वैविध्यं भजति । तत्र वैदिके वेदाः तत्सम्बन्धिनो ग्रन्था अन्तर्भवन्ति चे लौकिके तदितरे सकलग्रन्थाश्चान्तं च्छन्ति । वेदसम्बन्धेन प्रसिद्धाः संहिताः, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः षडङ्गानि, वेदलक्षणानि, परिशिष्टानि, वेदसम्बन्धीनि श्रौतसूत्राणि इत्यादयो ग्रन्थाः वैदिकसाहित्येऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । वेदसम्बन्धं स्वल्पमात्रं भजतां केषां चित्सूत्राणां षड्दर्शनानां मतधर्माणां पुराणेतिहासकाव्यादीनां च ग्रन्थाः लौकिकसाहित्येऽन्तर्भाव्यन्ते । एवं द्विविधे संस्कृतवाङ्मये आर्षविज्ञानं मपारं मगाधं मुपलभ्यते ।

ऋषिकुलेष्वपि देवर्षयः ब्रह्मर्षयः महर्षय इति वैविध्यं मस्ति । नारदादयो देवर्षयः वसिष्ठादयो ब्रह्मर्षयः जनकादयो राजर्षयः महेशादयोऽद्यतना महर्षयश्च ज्ञानमार्गप्रवर्तका बहवः परिगण्यन्ते । किन्तु प्राचीनवेदकालीन महर्षीणां विज्ञानं कीदृशं मासीदित्ययं मंशो विवक्षित इदावीम् । नाऽनृषिः कुरुते काव्यमिति सूक्त्या काव्यनिर्माणे ऋषित्वं मपेक्षितमिति स्थिते किं पुनः प्राचीनमहर्षीणां ऋचां महत्त्वविषये !

कश्यापात्रि षरद्वाज विश्वामित्रा स्सगीतमाः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तते ऋषिमण्डले ॥

एवं सप्तर्षिमण्डलविख्याताः, तदन्ये, तेषां पूर्व्याः अर्वाचीनाश्च ऋषयः — सर्वे रण्येते यं त्प्रदक्षितं विज्ञानं स्वीय-
ऋग्भिः, तदत्र किञ्चिद्दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

दैवचिन्तनम् — नित्यसत्यव्रता ऐहिकविज्ञानधना
आमुष्मिकपरायणा वश्यवाचः प्राचीना महर्षयः श्रोत्रश्रावं
श्रुत्वा चक्षुर्दृशं दृष्ट्वा यथार्थं परमार्थं च विश्वस्य वारं-
वारं मनसा स्मारंस्मारं तदानीन्तनैर्विविधैर्विषयैरभि-
वर्णितानि वाग्रूपाणि ऋक्सूक्तानि साक्षात्कृत्येव प्रकाशया-
मासुः । तत्र अग्निः इन्द्रः सूर्यः उषो (ज्योतिः) देवी
विष्णुः रुद्रः वरुणः आश्विनः श्चेत्यादयो देवताः प्रस्तुताः ।
नद्यः पर्वताः समुद्राश्चेति प्राकृता विषयविशेषाः समुप-
वर्णिताः ।

वृत्तयः — तदानीं गोरक्षणं, कृषिश्च प्रधानवृत्ति-
रासीत् । गोधनस्य बहुप्राधान्यमासीत् ।

कृषिः गोरक्षणं — आर्यैः क्रियमाणेषु यज्ञेषु होमेषु
च गोघृतं गोक्षीरं चोपयुज्यमानमासीत् । गाव एव
धनं तेषां, गावः प्रत्यक्षदेवताः । एवं ते कृषिकर्मणा यवान्
व्रीहीन् गोधूमान् तिलान् श्यामाकनीवारमाषादींश्च

उत्पादवन्तः धान्यकृन्नास्ना व्यवह्रियन्ते स्म । कूपादविच्छिन्नधारापातं जलकर्षणसाधनेन आशमचक्रेण-घटीयन्त्रेण-वाणिज्यं जलसेवनं कुर्वन्ति स्म । तदानीं वणिजोऽपि क्रिय-विक्रियाभ्यां प्रभूतं धनं मार्जयितुं नौकायानेन देश-विदेशान् गन्तुं समुद्रतरणं कुर्वन्ति स्म । यद्यपि पूर्वं वृत्तिनियमो नाऽसीत् यः कोऽपि यां काञ्चिद्वृत्तिं स्वीकृत्य जीवितयात्रां कर्तुं शक्नोति स्म । तथाऽपि वृत्तिमाश्रित्यैव तेषां लोकव्यवहारः प्रचलति स्म ।

शास्त्राजीविका — प्राचीनार्याः यद्वेषु निपुणा आसन्नित्यत्र तैः कृताः संग्रामा एव निदर्शनम् । तेषु रथिकाः सारथयः पदातय आश्विकाश्चाऽसन् । सारथ्ये सैन्याधिपत्ये च स्त्रीणां अपि प्रावीण्यमासीदिति सुदृगलान्याश्चरितेन अवगम्यते । एवं शास्त्राजीविकाऽपि तेषां वृत्तिरासीत् ।

मृगया — मृगयाखेलनेऽपि आर्यास्समर्था आसन्निति ज्ञायते । “अवरुद्धः परिपदं न सिंहः” इति वाक्यात् मृगयाखेलनेन सिंहानपि पञ्जरबद्धान् कुर्वन्ति स्मेति ज्ञायते । एतदनुगुणानां मृगयासाधनानां वागुराणां वाचकशब्दास्तत्र तत्र श्रूयन्ते । वन्यान् मृगान्, महिषान् सूकरान् हत्वा भक्षयन्ति स्म । गोरक्षणार्थं, गृहरक्षणार्थं मृगयार्थं च शुनकानां संरक्षणं कुर्वन्ति स्म ।

लोहज्ञानम् - शत्रुविजयार्थं कृषिकर्मणे मृगयाखेलने च कुशला विविधानि लोहसाधनानि उपयुञ्जते स्म । कटक-हाराधाभरणैः निशितैः खड्गैश्चोपयुज्यमानै रिवं ज्ञायते यत्तदानीन्तनाः आयसानि वज्रायुधादि शस्त्राणि स्वर्णमयानि आभरणानि च ते निर्मातुं शक्नुवन्ति स्मेति ।

आहारः — तेषा माहारेषु गोक्षीरं गोघृतं प्रधानं मासीत् । यवपिष्टं (बालीं) घृतेन क्षीरेण वा मिश्रं तेषां नित्यभोजनं मासीत् । एवं गोधूमानां नीवाराणां च पिष्टं आहारे उपयुज्यमानं मासीत् । यज्ञादिषु पुरोडा-शार्थं यवादिधान्यस्य पिष्टं भेवोपयुक्तं मासीत् । तेषां पानीयेषु सोमरसोऽत्यन्तं प्राधान्यं वहति स्म । त मायु-स्तेजोबलवर्धकं मिति विश्वस्य तेऽसेवन्त । यज्ञेषु देवतोप-हारं तं प्रयच्छन्ति स्म । सुरापानं मादकमिति पापं प्रवृत्ते भूल मिति तदानीन्तने काल एव निषिद्धं मासीत् ।

सांघिकव्यवस्था — किं च, ऋग्वेदेन बहवोऽंशा विज्ञायन्ते । सप्तसिन्धु नास्ति प्रथिते आर्यावर्ते यदु-तुर्वश-अनु-द्रुह्य-पूरु नामकाः पञ्चजनाः—पञ्च आर्यं जातीया आसन् । असुर-दास-दस्यु-यातुधान-क्रव्यादन्मूर-देवरक्षः प्रभृतिकै र्शशब्दैः व्यवहियमाणा अनार्याः पुण्य-कर्महीनाः यज्ञादि क्रियाध्वंसकाः चोरा मारणकर्मशीलाः केचिद् दृष्ट्वा गणशो निवासन्तो मुहुर्मुहु रार्यान् पीडयन्ति

स्म । तानिन्द्रो व्यापादयामासेति ऋग्वेदे बहुत्र वर्णित
मस्ति । ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रभेदेन चातुर्वर्ण्यव्यवस्था
गुण-कर्मविभागशः प्रथिता ।

यद्यपि ऋग्वेदारंभकाले आर्येषु जातिभेदो नाऽसीत्;
सर्वे सर्वावृत्तिः सामान्यतः स्वीकुर्वन्ति स्म; तथाऽपि
कालक्रमेण केचित् कामुचिदेव वृत्तिषु स्थिरत्वं प्राप्ता
इति ज्ञायते । तत्र यजन-याजन मन्त्रदर्शन-मन्त्रपठन-
पाठनादिकं नियतं कुर्वन्तः पुरोहितवर्गोऽन्तर्भूताः । संघ-
पालनं देशरक्षणं शत्रूनिर्मूलनं जैत्रयात्रा इत्यादिकर्म
निरता नायकवर्ग, कृषि गोरक्षा-वाणिज्यादिकर्म निरताः
कृषीवलवर्गो चाऽन्तर्भूताः । पुरोहितादीनां धर्माचरणे
नायकानां युद्धकार्यनिर्वहणे च परिचर्याः कुर्वन्तः परिचारकाः
षटा इव दासवर्गोऽन्तर्भूताः । एवं परस्परभावनया
देशहितैक दृढपथेन स्वे स्वे कर्मण्यभिरतो एव तत्तद्वृत्तिषु
स्थिरतां प्राप्य कालक्रमेण ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रभेदेन
चातुर्वर्ण्यव्यवस्थायां सुव्यवस्थिता बभूवुः । अनन्तरं
एतदतिरिक्तो निषादवर्णः पञ्चमजातित्वेन समुद्भूतः ।
तस्मिन् वर्गे दुराचारा अष्टा अनार्या इव सस्मिलिताः
स्युः । तस्मिन् काले सैव पञ्चमजातिः । निषाद
पञ्चमानां चतुर्वर्णानां श्रेयसे इन्द्रादिदेवताः स्तुता सन्ति ।

विवाहः — प्रौढाः वरसमागमकांक्षिण्य वध्व
एव विवाहयोग्याः । विवाहे वरः वधूहस्तं गृह्णाति ।

तदेव पाणिग्रहण मिति विवाहस्य नामान्तर मभूत् ।
 विवाहः कन्यादातु वरस्य वा गृहे सम्पद्यमान आसीत् ।
 वध्वाः पतिगृह प्रवेशानन्तरं तदङ्गं होमविधानं कुर्वन्ति
 स्म । स्वयंवरविधानेनाऽपि पूर्वं विवाहो वधूनां सम्पद्य-
 मान आसीत् । अनुलोमविवाहः ऋग्वेदकाले आचरयोग्य
 आसीदिति श्यावाश्व वृत्तान्तेन ज्ञायते । श्यावाश्वो
 ब्रह्मर्षिः; स राजर्षेः रथवीते दुहितर मुपयेमे । विलोम-
 विवाहस्य तु ययाति-देवयानी-विवाहः उदाहरणं भवितु
 मर्हति । किन्तु ययातिः ऋग्वेदकालिको भवेद्वा इति
 विवादास्पदम् । यद्यपि यदु-तुर्वंशादीनां नामानि ऋग्वेदे
 सन्ति तथाऽपि वेदोक्तः पुराणप्रसिद्ध इव ययाति रेक
 एवेति दुर्वचम् । अतो विलोमविवाहः क्वचित्क एवेति
 तु सुवचम् ।

दायार्हता — अपुत्रस्य गृहस्थस्य पुत्री दायदा
 भवति । किं च पुत्री-पुत्रः पुत्रतुल्यो भवति । सालंकृत
 कन्यादानसमये अपुत्रो गृही, अस्यां जायमानः पुत्रो मम
 पुत्रो भविष्यतीति पूर्वोक्त्या यदि वराय कन्यां दद्या
 तर्हि दौहित्रोऽपि मातामहस्य पारलौकिक क्रियाकर्तृत्वं
 भजेत्, पुत्रव द्वायाद इव भवेत् । पुत्राभाव एव पुत्री
 दायदा भवति; पुत्रोदये सति तस्या दायार्हताऽपगच्छति ।

अन्त्यक्रियाचारः — ऋग्वेदकाले शवखननं प्रथमं यद्यप्यासीत्, तथाऽप्यनन्तरं दहनसंस्कारः प्रबलतर आसीत् । मृतं पतिं श्मशानपर्यन्तं मनुसरन्तीं स्त्रियं सहगमनायोद्युक्ता समुपेत्य देवरः (पत्युरनुजः) अन्तेवासी (शिष्यः) वृद्धः सेवको वा पुत्रादिरक्षणार्थं विरमाऽस्मा त्कर्मण इति निवार्य आनेतुं मर्हति । अनेन पूर्वं सहगमनाचार आसीदिति मन्यन्ते । एवं तत्कालीन शुभाशुभसन्दर्भेषु उपयुज्यमाना वैदिकमन्त्रा अद्यावधि अनुवर्तमाना एव भवन्तीत्येतदेव वैदिककर्ममार्गस्य महत्त्वं निरूपयति ।

धर्माचरणम् — अन्नदानं मृत्युत्तमम् । बुभुक्षिताय योऽन्नं न दद्यात्, स मृतप्रायः । क्षुधार्तस्य योऽन्नं न प्रयच्छति, तस्य मेहाऽस्ति, नाऽमुत्र च सद्गतिः । धनमशाश्वतम्; तद्रथचक्रवर्द्धमिति । अतस्सत्येव तस्मिन् यो दद्यात्, स पुण्यलोकं प्राप्नोति इति दानं माहात्म्यमुपवर्णितम् ।

विद्यापद्धतिः — आंगिरसेन बृहस्पतिना प्रोक्ते विद्यासूक्ते विद्यायाः प्रामुख्यं स्पष्टम् । प्राचीनार्थकाले संघे स्त्रियः समभागं मर्हन्ति स्म । पतिः पत्न्या सहैव यज्ञादिषु याजमान्यं वहति स्म । तासां मपि विद्याभ्यासार्हताऽसीत् । ताः गृहेषु स्वातन्त्र्येण गृहिणीधर्मान् निर्वहन्ति स्म । समरांगणेष्वपि स्त्रियः पत्युः साहचर्यं

मरचयन् । मुद्गल-मुद्गलानीवृत्तान्तोऽत्र समीचीन
मुदाहरणं भवति ।

तत्त्वज्ञानम् — ऋग्वेदः यज्ञक्रियार्थं मुपयुक्त-
स्तुतिरूपमन्त्रराशि रिति यद्यपि याज्ञिकपक्षो वदति;
तथाऽपि परिशीलने कृते सति नूनं मिदं प्रतिभाति यदर्वा
गाविभूतानीं सकलशास्त्राणां इतिहासपुराणादीनां च
बीजभूतानि वाक्यानि तत्र विलसन्तीति । विशिष्य
विविधानां वेदान्तानां माधारभूता ऋच स्तत्र विद्योतन्ते ।
ऋग्वेदकालीनं तत्त्वज्ञानं कीदृशं मिति निरूपयितुं दीर्घ-
तमो महर्षेः सूक्तानि प्रभवन्ति । स महर्षिः सृष्टेः
पूर्वावस्थां जीवेश्वरयोः सम्बन्धं चाधिकृत्य सूक्तमरचयत् ।
जीवेश्वरतत्त्वनिरूपिका “द्वा सुपर्णा” इति ऋक् सकलोप-
निषद्भाष्येषु सादरमुदाहृताऽस्ति ।

एवं मानवजीवनविधाने समुपयुक्तं समस्तं विज्ञानं
प्रबोधयन्तो महर्षयः नूनं भारतीयसंस्कृतेः मूलपुरुषा
भवन्ति । अत एवास्यं विज्ञानं न केवलं मस्माभिः
भरितीयैः, किन्तु सर्वैः पाश्चात्यपण्डितै रपि समाद्विष्यते ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः - 1) लौकिकानां साधूनां ऋषीणां च को भेदः ?
- 2) संस्कृत वाङ्मयं कतिविधम् ?
- 3) आर्षविज्ञान - सम्पत्तिः कुत्र विद्योतते ?
- 4) सप्त ऋषयः के ?
- 5) ऋक्सूक्तेषु प्रस्तुताः देवताः काः ?
- 6) ऋग्वेदकालीना सांघिकव्यवस्था कीदृशी ?
- 7) आर्याणां वृत्तयः काः ?
- 8) आर्याणां माहारविधानं कीदृशम् ?
- 9) आर्याणां विवाहविधानं कीदृशम् ?
- 10) आर्याणां संघे दायार्हता कीदृशी ?
- 11) आर्यसंघे अन्त्यक्रियाचारः कीदृशः ?
- 12) किं दानं उत्तमम् ? दानमाहात्म्यं कीदृशम् ?
- 13) आर्याणां विद्यापद्धतिः कीदृशी ?
- 14) आर्याणां तत्त्व-ज्ञानं कीदृशम् ?

लोकमान्यः

भारत-स्वातन्त्र्य-समर-समयेऽयं निनादो नितान्तं प्रचलित आसीद्यत् “लाल्-बाल्-पाल्” इति । पञ्जाब्-केसरी ति विश्रुतो लाला लजपतिरायः, लोकमान्य इति प्रथितो बालगंगाधरतिलकः वङ्गबन्धुरिति विख्यातो विपिनचन्द्रपालश्चेति राजनैतिक-नायक-त्रयं तदात्वे भारतीय-स्वातन्त्र्य-समरस्य पुरोभागे समुपस्थित आसीत् । नायकत्रये मध्यमणिन्यायेन विश्राजमानो बालगंगाधर-तिलकः न केवलं राजनैतिक-क्षेत्रे नेतृत्वं निरवहदिति, किन्तु, भारतसांस्कृतिक-क्षेत्रेऽपि स महत्तरं वैदुष्यं प्रादर्शयत् । एवं महान् विद्वान् नायकाग्रेसरो बालगंगाधरः भारतमातुः पुत्ररत्नेषु अनितरसाधारणं महोन्नतं स्थानं प्राप्नोत् ।

बालगंगाधरः महाराष्ट्रप्रदेशे रत्नगिरि - मण्डले (जिलायां) चिखल-ग्रामे क्री. श. 1856 तमे वर्षे जून् मासे 23 तमे दिनांकेऽजनिष्ट । गंगाधरपंडितः (पंत) पार्वतीबाई च. तस्य माता-पितरौ ष्वतः । बालगंगाधर तिलको बाल्ये संस्कृतं मपठत् । उन्नतविद्याभ्यासकाले महाविद्यालये तस्य ऐच्छिकविषयो गणित आसीत् । कलाशाला - विद्यार्थिदंशाया मेव तिलक - महाशयस्य मनसि देशसेवाभावना प्रादुर्भूता ।

उन्नत विद्याभ्यासानन्तरं स देशे प्रवतनान आंग्ले-
यानां परिपालनं दोष-जुष्टं जुघोष । प्रजासेवार्थं 1885
तमे वर्षे भारत - राष्ट्रीय-कांग्रेस्-पक्षः (इण्डियन्नेषनल्
कांग्रेस्) स्थापित आसीत् । तत्र दादाभाई नौरोजी,
फिरोज्शा मेहता, सुरेन्द्रनाथबेनर्जी, गोपालकृष्ण-गोखले,
विपिनचन्द्रपालः, लाला लजपतिरायः, इत्येवमादयो बहवो
राजकीयनायका बालगंगाधरेण साकं प्रजाहितकार्याणि
कर्तुं मारेभिरे । तिलक महोदयः “केसरी” नाम मराठी
पत्रिकां “मराठा” नाम आंग्ल-पत्रिकां च प्रारभ्य स्वीय-
विचार-धारां जन-बाहुल्ये प्रचारयामास । 1896 तमे
वर्षे महाराष्ट्रे दुर्भिक्षं प्लेग्-व्याधि-बाधा च व्यजृम्भत ।
तदात्वे आंग्ल-सर्वकारोऽपि जनान् पीडयितुं प्रावर्तत ।
तिलकमहाशयः सर्वकारस्य कुत्सितां नीतिं स्वीय-केसरी-
पत्रिकायां सुतीक्ष्णं विमर्श । परिणामतः सर्वकारस्त
स्योपरि अख्ययोग मारोप्य सार्धवर्षं कठिनतरो-दण्डं
व्यधात् । अस्मिन्नेव च सन्दर्भे तस्य नाम लोकविश्रुत
मासीत् । एवं स सर्वे जनैः “लोकमान्य, इत्युद्घोषितः ।
क्रि. श. 1905 वर्षे वङ्ग-भंग-विवादः समुपस्थितः ।
हिन्दु-मुस्लिम-भेदं प्रकल्पयितुं मेव तदानीन्तनः राजप्रति-
निधिः (वैस्राय्) वङ्गप्रदेशं द्विधा विषक्तुं प्रायतत ।
विभज्य पालयेति हि आंग्लेयानां राजनीतिः । वङ्ग-
वासिना मिदं मत्त्यन्त मप्रिय मरुन्तुदञ्चासीत् ।

वंगबन्धु विपिनचन्द्रपालः पञ्जाबकेसरी लालालजपतिरायः
लोकमान्यो बालगंगाधरतिलकश्च सम्भूय प्रजोद्यमानेतृत्वं
स्वीकृत्य घोरविरोधेन आंग्लेयकूटनीतेः शृङ्गभङ्ग मकार्षुः ।
वङ्ग-भङ्गो निरुद्ध आसीत् । तदारभ्य देशे सर्वत्र
स्वातन्त्र्यान्दोलनमुपक्रान्तम् । विदेशि-वस्तु-बहिष्कारः
प्राबल्येन प्रचार-पथं गतः । अनेन साकं विप्लवकाराणां
बृन्दं आंग्लेय-पालनं मन्तं गमयितुं तीव्रतरं प्रयत्नमान
मासीत् । सर्वकारं प्रति प्रतिकूल-प्रचारः आंग्लेयानां
मुपरि हिंसा-हत्या-प्रयत्नाः, कोशागारेभ्यः राजस्वापहरणं,
तत्र तत्र सार्वजनिकसम्पत्तेर्विध्वंस-काण्डाः इत्यादिकं
तेषां नित्यकृत्यमासीत् । तेषां मध्ये खुदीराम्-बोस्-मामा
विप्लवनायकः बन्धितो मृत्युदण्डं च घोषितः । तदानीं
तिलकमहाशयः स्वातन्त्र्य-शंखारावमापूर्य विप्लवकाराणां
कृत्यानि समर्थयन् सर्वकारचर्यां खण्डयामास । अतः
स्तस्योपरि क्रोधः 1908 वर्षे हिंसाप्रोत्साहनाभियोगं
आरोप्य (6) षड्वर्षपर्यन्तं देशाद्वहिर्द्वीपान्तरवासदण्डो
विहितः । तदा लोकमान्यः स्वस्य निर्दोषतां निरूपयितुं
निर्भयमेव माह—“नाऽहं दोषजुष्ट इति मदीयोऽन्तरात्मा
कथयति । स्वातन्त्र्यं नामास्माकीनोऽधिकारो जन्मसिद्धः ।
आजानसिद्धमिममधिकारं वयमवश्यं प्राप्स्यामः इति ।

बमदेशे माण्डले-कारागारे निबद्धो लोकमान्यो
धिषणा निकषोपलायमानान् बहून् ग्रन्थान् व्यरचयत् ।

देशवासिनां कृते कर्तव्य प्रबोधकं “गीतारहस्यं” आर्याणां मूलस्थान निरूपकं “आर्याणां उत्तरध्रुव-निवासो वैदिकः” (आर्कटिक् होम् इन् दि वेदास्) वेदानां प्राचीनतानिरूपकं “मृगशिरा” (ओरियन् Orion) नामकं चेत्येतद्ग्रन्थ रत्नत्रयं लोकमान्यस्य न केवलं राजनैतिकं पाण्डित्यं, किन्तु सांस्कृतिक भारतीयवैदुष्य मपि प्रकटयति ।

लोकमान्य बालगंगाधरतिलक महोदयस्य जीवित चरिता दस्माक मनुकरणीया बहवो गुणा यथा-निर्भीकता, कर्तव्य-पालनं, विद्यासक्तिः, देशभक्तिः, त्यागः, मातृ भाषाभिमान इत्यादयो भवन्ति । तदीयगुणावलम्बन मेवाऽस्माकं शरण्यं, यदि वयं तस्याऽराधनं कर्तुं मिच्छामः ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः — 1) “लाल-वाल-पाल” इत्यस्य नितादस्य कोऽर्थः ?
 2) बालगंगाधरतिलकस्य जन्म कुत्र कदा जातम् ?
 3) बालगंगाधरस्य विद्याभ्यासः कथं मासीत् ?
 4) भारत-राष्ट्रीय-कांग्रेसपक्षः कदा किमर्थं स्थापितः ?
 5) तिलकमहोदयेन साकं के वा राजकीयनायकाः प्रजासेवां कर्तुं आरेमिरे ?
 6) तिलकमहोदयः “लोकमान्य” इति कथं प्रसिद्ध आसीत् ?
 7) तिलकमहोदयः स्वीय विचारधारां कथं प्रचारयामास ?
 8) आंग्लेयानां कुटिलराजनोते रुदाहरणं किम् ?
 9) तिलकमहाशयस्य कुतो द्वीपान्तरवासदण्डो विहितः ?
 10) बालगंगाधरतिलक महाभागस्य प्रसिद्धा ग्रन्थाः के ?

आर्याणां प्रथमनिवासः

वेद-वेदाङ्ग-मीमांसादिभेदेन स्मृतीतिहासपुराणादि भेदेन च बहुविधं, विाशब्दं वैदिक-लौकिक-भेदेनद्विविधं येषां वाङ्मयं भारतवर्षस्य महोन्नत्य प्रदर्शकं कीर्ति प्रतिष्ठाख्यापकं चाऽभवत्, ते आर्याः के? प्रथमं किंस्थानीया स्त इति प्रश्नः द्वित्रैः पञ्चषै र्वा वाक्यैः समाधेयो न भवति । आर्याणां विलक्षणानि लक्षणानि नाम-धाम-प्रशस्तिः भाषित-चेष्टितानि इत्यादिकं सर्वं समग्रतया सादरं विज्ञेयं भवति समस्त प्रपञ्चस्यैव । सत्येवं, किं पुन रस्माकं भारतीयानां सताम् ।

आर्यशब्दः ऋग्वेदे बहुषु स्थलेषु प्रयुक्तः श्रूयते “विजानी ह्यार्यान्” “ज्योति श्चक्रथु रार्यायि” “हत्वा दस्यून् प्रार्यं वर्णं मावत्” इति । सायणभाष्ये “आर्यं त्रैवर्णिकं वर्णं” इति निरुक्ते “आर्य ईश्वरपुत्र” इति च स शब्दः प्रयुक्तो दृश्यते । अस्य शब्दस्य पूज्या विद्वांसः श्रौतस्मार्त-कर्मनुष्ठान-पराः त्रैवर्णिकोत्तमजातीयाः ईश्वर-पुत्रा श्चेत्यर्थः पूर्वोक्तैः प्रमाणै रवगम्यते । एवम्भूताः आर्याः कुत्रत्याः? किं कालीनाः? इति प्रश्नो यद्यापि ऐतिहासिकान् परिशोधकान् भ्रामयति; तथाऽपि सत्या-न्वेषणैकतत्पराणां तेषां भिन्नत्वेऽपि युक्तियुक्त मुपादेय मित्यत्र न कस्याऽपि विप्रतिपत्ति र्भवितु मर्हति ।

प्रपञ्चसाहित्येषु वैदिकसाहित्यस्य प्राथम्यं प्राधान्यं च सर्वैः प्राक्पश्चिम-विद्वद्वरेण्यैर्मुक्तकण्ठ मेकग्रीवं च घोषितं मस्ति । यदि तदन्तर्गतैः प्रमाणवाक्यै रायाणां कालनिवासादि विषयस्य सम्यग्ज्ञानं न सिद्धयति, तर्हि कुतो वाऽन्यस्मान् प्रमाणशता तेषां भवगति र्भवेत्? यद्यपि वेदेषु आर्याणां कालनिवासादि प्रमाणानि विशेषतो नोपलभ्यन्ते; अथ उपलभ्यमानानि वा तानि नैकत्र सन्ति। अस्त-व्यस्त-स्थितौ विद्यमानानि तानि स्पष्टतस्तत्त्वं न प्रतिपादयन्ति । अतो वेदवाक्यप्रामाण्येन आर्यजातेः कालनिवासादिनिरूपणं चरित्रकाराणां दुष्करमासीत् । तथाऽपि केचिद्विमर्शकाः दुष्करेऽस्मिन् कर्मणि प्रावर्तन्त, येषां मग्न्या लोकिमान्यो बालगंगाधर तिलक महाशयः उल्लेखनीयोऽस्ति । वेदप्रामाण्येन निरूपितं भविष्यत् दीयन्तं सिद्धान्तं केचिदाधुनिका न साधु मन्यन्ते । अस्मिन् विषये कृतभूरिपरिश्रमाणां तेषां विदुषां वादाः संग्रहेणोपस्थाप्यन्ते ।

ऐरोपाखण्डवादः — आर्याणां प्रथमनिवासः ऐरोपाखण्ड इति, उत्तरध्रुवमण्डलमिति, आर्यावर्त इति, मध्यासियाखण्ड इति चत्वारो वादास्सन्ति । तत्र ऐरोपाखण्डवादे आर्याणां प्रथमनिवासः जर्मन्देश इति, यूरप्-पूर्वभाग इति, यूरप् मध्यभाग इति, यूरप्-उत्तरभाग इति, स्काण्डिनेविया इति एवमादीनि बहूनि मतानि सन्ति ।

एतदनुकूलः कपालास्थि-सिद्धान्तोऽपि वर्तते । भूगर्भात्
 खनवोपलब्धानि कपालास्थीनि दैर्घ्येण, विस्तरेण
 च भारतीयार्याणां शिरः कपालसादृश्यं भजन्तीति हेतोः
 भारतीयार्याः यूरप्खण्डा देव विनिर्गता इति कश्चि-
 न्निर्णयः । यूरप्खण्डे विद्यमाना लिधूनियन् भाषा
 वैदिकसंस्कृतात् अवेस्थाभाषायाश्च अत्यन्तं प्राचीनतमा
 प्रतीयत इत्यतः लिधूनियन्भाषात एव संस्कृतप्रादुर्भाव
 आसीदिति हेत्वन्तरम् । अयं वादः केवलं स्वदेशाभि-
 मानेन पाश्चात्यविमर्शकैः प्रवर्तितः । अत्रोपस्थापिता
 हेतवो हेत्वाभासा एव भवन्तो वाद-पुष्टि न निरूपयितुं
 पारयन्तीति भारतीयैः पाश्चात्यैश्च कश्चिद्विमर्शकैर्वादोऽयं
 निरस्तः ।

उत्तरध्रुवमण्डलवादः — ड. वारेन् प्रभृतिभि विदेशीय
 पण्डितैः प्रारब्धोऽयं वादः लोकमान्य बालगंगाधरतिलक
 महोदयेन वैदिकः प्रमाणैः प्रख्यापितः । तेन महोदयेन
 “वेदेषु उत्तरध्रुव निवासः” (Arctic Home in the Vedas)
 इति नाम्ना विरचिते आंग्लग्रन्थे आर्याणां प्रथमनिवास
 उत्तरध्रुव मण्डल एवेति न्यरूपि । आस्मिन् वादे
 मुख्यानि प्रमाणानि वेदगतान्येव भवन्ति । उत्तरध्रुव-
 प्रदेशे स्थितस्य जनस्य उपरि शिरोभागे नक्षत्रमण्डलं
 चक्रवद्भ्रमतीति, सप्तषिमण्डलं सर्वोपरि ध्रुवनक्षत्रं परितः

परिभ्रमतीति, तच्च निष्ठाया मेव दृश्यते न त्वहनि, तस्य उदयास्तमयो न स्त इति च वर्णनं संगच्छते । किंच, उत्तरध्रुवप्रान्त एव षाण्मासिक रात्रिदिव व्यवस्था सम्भवति; यतो मनुष्याणां संवत्सरो देवाना मेकं दिन मित्येतत्समर्थयितुं शक्यते । दीर्घाहोरात्रयो रेव उत्तरायण दक्षिणायन - व्यवहारोऽभवत् । महामेरुरपि उत्तरध्रुव प्रदेश एव विराजमानः पर्वतराजः, यं च परितः सूर्या चन्द्रमसौ सर्वाणि नक्षत्रमण्डलानि च प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति । एवं त्रिशत्संख्याकानां उषसां एकैकशः सुदीर्घे काल-विशेषे सम्भवः उत्तरध्रुवप्रान्त एव घटते ।

पारसीकमतग्रन्थेषु ग्रीक्प्रभृति प्राचीनभाषाणां पूर्वग्रन्थेषु च वर्णिता विषयाः ऋग्वेदीयैः उत्तरध्रुवप्रान्त वर्णनैः संगच्छन्ते । तत्र प्रलयगाथा प्रामुख्यं षजति । शतपथब्राह्मणे प्रथिता मनुकथा, या अथर्ववेदे चाऽस्ति, पारसीकानां "वेन्दिदाद्" ग्रन्थेऽपि प्रतिपादिताऽस्ति । अत्र मनु रिति विवस्वतः पुत्र एव तत्र "यिम" (यमः) इति विवंधतपुत्रः प्रोक्त्वतः । अत्र बृहन्मत्स्यः मनवे रक्षणोपायं भवदत्, तत्र "अहुरा मज्जा" (असुर-मत्स्यः) नाम देवं राजानं ररक्ष । एवं अहुरामज्जा नाम पारसीकानां देवः ऐर्यनवैजो सुग्द-मोरु-हस्तहिन्दु-रंघ प्रभृतीन् षोडश मानवनिवासयोग्यान् प्रदेशान् निर्मम इति, तत्र

ऐर्यनवैजो स्वर्गो भवतीति च वेन्दिदात्-ग्रन्थ प्रतिपादिन-
मस्ति । सप्तमासावधिकं ग्रीष्मं पञ्चमासावधिकं
हेमन्तं (शीतकालं) च “बुन्दहिष्” ग्रन्थः प्रतिपादयति ।
मासदशकग्रीष्मं मासद्वय शीतकालं च “अवेस्ता, ग्रन्थः
प्रतिपादयति । एते भेदाः ऋग्वेदोक्तैः सप्तमासैः दश-
मासैश्च संवत्सरैः संगच्छन्ते । एवं च “ऐर्यनवैजो”
नाम प्रदेशः—ऐर्यन=आर्याणां, वैजो=बीजं, मूलस्थान
मिति यावत् । उत्तरध्रुवमण्डल प्रदेश एवेति तिलक
महोदयेन सुष्ठु उपपादितम् ।

आर्यावर्तवादः — आर्याणां जन्मभूमि आर्यावर्त एवेति
वादोऽपि प्राचीन एव, न तु नवीनः । केवलं स्वदेशाभि-
मानेन भारतीय पण्डितै रेवाऽयं प्रस्थापित इति न वक्तुं
युक्तम् । पाश्चात्यैर्विद्वद्भि रपि अयं वाद स्समर्थितः ।
ऋग्वेदवर्णितः सप्त-सिन्धु प्रदेश एव आर्याणां जन्मभूमि
रिति, स एव आर्यावर्त इति चाऽस्य वादस्य सारांशः ।
कलकत्ता विश्वविद्यालयस्य इतिहासप्राचार्यः अविनाश
चन्द्रदास महाशयः “ऋग्वेदीयो हिन्दुदेशः (Rigvedic India)
इति नाम्ना महान्तं ग्रन्थं आग्लभाषाया मिमं वादं समर्थ-
यितुं व्यरचयत् । नदीषु पवित्रतमा सरस्वती पर्वतेश्वरी
विनिर्गता आसमुद्रं प्रवहतीति ऋग्वेदे वर्णित मस्ति ।
किन्तु, अधुना सा समुद्रं न गच्छति; प्रत्युत राजपुत्रस्थान-

मरुभूमिषु अन्तर्लीनाऽदृश्यतां गता । बहोः कालात्पूर्वं
 राजपुत्रस्थान-मरुप्रदेशो जलनिधि रासीदि त्यभ्यूह्यते;
 येन ऋग्वेदवर्णनं संगच्छेत । किं च, प्राचीना हैन्दवार्थाः
 चतुर स्समुद्रान् जानन्ति स्मे त्येतदपि संगतं भवेत् ।
 ऋग्वेदोपवर्णितः सप्तसिन्धु प्रदेश एव आर्यावर्तोऽभवदिति
 “सप्तसिन्धु” शब्द एव पारसीकानां जेडवेस्तायां “हप्त-
 हिन्दु” इति रूपान्तरं प्राप्नोति त्ययं वाद स्समर्थितः ।

मध्यासियाखण्डवादः — “वेन्दिदाद्, ग्रन्थे प्रथम प्रकरणेन
 ज्ञायमानात् भौगोलिकसन्निवेशात् इरानियाणां (आर्याणां)
 पारसीकानां प्रथमनिवासः बाकिट्र्यादेश सस्यादिति केचिन्म-
 न्यन्ते । आसियाखंडस्य दक्षिणतो वर्तमानात् हिन्दुदेशात्
 मानवसंधानां तरंगाः उत्तरपश्चिम दिग्दिगन्तराळेषु प्रवाह-
 गत्या प्राप्ता इत्येतन्न युज्यते । स्वस्य जन्मस्थलस्य समीप-
 तरवर्तिषु देशेषु प्रदेशेषु वा जनानां प्रवासगमनं निसर्गत
 स्सिद्धं भवति । एवं चतसृषु दिक्षु प्रवासगमनाय तादृशो
 देशविशेषः कश्चि दनुभीयते, यतो जनाः तरंगन्यायेन
 समान्तात् प्रयाताः स्युः । तादृशो मध्यदेशः कास्पियन्
 (काश्यपीय) समुद्रस्य पूर्वदेशो भवितु मर्हति इति षेल्गल्-
 पण्डितोऽवदत् । एतदनुगुण मेव केचि त्पाश्चात्यपण्डिताः
 आर्यावर्तः आर्याणां जन्मभूमिर्न, किन्तु प्रवास-स्थल मेव
 भवतीति मन्यन्ते । मध्यासिया - सिद्धान्तेनैव मोक्षमूल

(मेक्समुल्लर) पण्डितोऽपि तत्तद्भाषाशब्दानां पारस्परिक सादृश्यं परिशीलयन् हैन्दव-पारसीक-ग्रीक-रोमन्-म्लाव्-केल्ट-जर्मन्-जातीयाः पूर्वजाः कदाचि देकत्र निवसन्तः स्युरिति, स च प्रदेशः मध्यासियाखण्डे अत्युन्नतो भवितु मर्हतीति प्राह । अर्वाचीनकाले शक यवन-हूण मंगोलियानां (मंगळीय) मध्यासियाभागात् प्रस्थितानां मध्ये केषांचिद्यूरपखंडं प्रतिचेत् केषांचन हिन्दुदेशं प्रति च प्रस्थानं यदि पर्यालोच्येत, तर्हि पूर्वं मार्यजातीया अपि ततः समन्तात् प्रस्थिताः स्युरित्यूहस्यैव प्रबलोऽवकाशः प्रतीयते । अतो हैन्दवार्याः मध्यासियाप्रदेशा दागता एवेति सारांशः ।

एतेषु चतुर्ष्वपि वादेषु कस्य वा प्रामाणिकतेत्यत्र यद्यपि दुष्करो निर्णय स्तथाऽपि परिशीलने कृते 'नेति नेति'—न्यायेन यदवशिष्यते तस्यैवोपपत्तिभिः प्रामाणि कता सिद्धयति । ऐरोपावादः बहूनां विमर्शकाग्रेसराणां वाचोयुक्तिभिः निस्सार इति परास्तः । मध्यासियावादे वैदिकप्रमाणानां मनन्वय एव प्रबलतरो विरोधः । ऋग्वे दीयां षाण्मासिको दीर्घरात्रिः षाण्मासिको दीर्घदिवसः मासावधिका उषोगति इत्येतेन दसाधारणं लक्षणं मध्यासिया प्रदेशे यदि समन्वयं प्राप्नुया तर्हि अयं वादः सर्वोत्तमोऽप्रविष्यत् । असम्भवादेव पूर्वोक्तलक्षणलक्षितः प्रदेशः अन्य एव स्यादिति निश्चप्रचम् । एतेन आर्या-

वर्तवादोऽपि दूरतोऽपास्तः । परिशेषात्, वैदिकप्रमाणैः तदिनरैः भूगर्भ - भौतिक-खगोळादि प्रमाणान्तरैश्च समन्वितः तिलकमहोदयस्य उत्तरध्रुवप्रान्त वाद एव समीचीन इति भाति । प्रथमं आर्याः उत्तरध्रुवप्रान्ते निवसन्त एव हिमप्रलयकाले दक्षिणतः प्रस्थिताः शाखोपशाखं विभक्ता स्तत्र तत्र न्यवसन्निति, अन्ते प्रधानतया द्वयोः शाखयोः विभक्ता एव पारसीकदेशे आर्यावर्ते च स्थिरनिवास मभजन्निति च सुवचम् । एवं च आर्याणां जन्मभूमिः उत्तरध्रुवप्रदेश इवे दार्यावर्तः हिमप्रलयनन्तरं तेषां विज्ञानप्रदर्शकः स्थिरनिवासप्रदेश इवाभूदिति फलितोऽंशः ।

अभ्यासः

प्रश्नाः — 1) आर्यगण्डस्य कोऽर्थः ?

2) आर्याजातेः कालनिवासदिनरूपणं कुतो दुष्करम् ?

3) आर्याणां प्रथमनिवास मधिकृत्य कति वादाः सन्ति ?

4) ऐरोराखण्डवादस्य पोषकं प्रमाणं किम् ?

5) उत्तरध्रुवमण्डलवादे विद्यमानानि प्रमाणानि कानि ?

6) आर्याणां मार्यावर्तवादे किं वा प्रमाणम् ?

7) मध्यासियाखण्डवादे वानि प्रमाणानि सन्ति ?

8) आर्याणां प्रथमनिवास मधिकृत्य कस्य वादस्य प्रमाणिकता सिद्धयति ?

मधुरं मधुरं

[गेयगैर्वाणीतः]

गिरयो मधुरा स्तरवो मधुराः,
मधुराः सरितश्च दिशो मधुराः,
निखिलं वरभारतवर्ष भवं,
मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् ॥

मधुरा दिवसा, मधुराश्च निशाः,
ऋतवो मधुराः, शरदो मधुराः,
सकलं सुरभारतभूमिभवं ॥

॥ मधुरं ॥

मधुरा प्रकृति, मधुरा प्रगतिः,
मधुरा सुषमा गण-भारत जा,
मधुरं चरितं ध्रुवसंस्कृतिज ॥

॥ मधुरं ॥

पुलिनं मधुरं, सिकता मधुरा,
सलिलं मधुरं, लहरी मधुरा,
सकलंसुर शैवलिनी प्रभवं ॥

॥ मधुरं ॥

कृतयो मधुराश्च, कला मधुराः,
मधुरो विनयो, मधुरश्च नयः,
सकलं प्रियभारत मातृभुवो ॥

॥ मधुरं ॥

श्रुतयो मधुराः, स्मृतयो मधुराः,
निखिला इच पुराणकथा मधुराः,
सकलं मुनिभी रचितं मधुरं ॥ ॥ मधुरं ॥

मधुराणि पदानि, गुणो मधुरो
मधुरा रसरीति रलंकृतिका,
निखिलं खलु संस्कृतसाहितिकम् ॥ ॥ मधुरं ॥

सारांशः - भारतमातुः सेवानिरतः कविः समस्तं भारतवर्षभवं वस्तु-जातं
मधुरं मधुरान्मधुरं च मन्यते । एवं स सर्वाणि रूपाणि
विचित्य धीरः प्रकर्षेण मधुर मुद्गायति । स्थूल, सूक्ष्मं,
दिव्यं, भव्यं, प्राकृतिकं, अप्राकृतिकं सर्वं वस्तु-जात कवे मधुरं
प्रतीयते; यत स्तस्य मानसं मातृदेश-भक्ति-भावना माधुर्येण भ-
रित मस्ति । किञ्चिन्मधुर चेत्, कश्चिन्मधुरः, काचि-
त्काचिन्मधुरा च स्यात् । कानि कानि मधुराणि के के काः
काश्च मधुरा इति पाठकैः परिगणनीयम् ।

प्रश्नः - 1) वरभारत वर्षभवं सकलमधुरं कुते भवति ?
2) अस्य गेयस्य सारांशः कः ?

विवरणम् - 1) वरे भारतवर्षे भवतीति = वर भारतवर्षभवम्
2) सुरैः (अभिलष्यमाणा) भारतस्य भूमिः । अत्र भवतीति ।
3) गण (प्रधानं) भारतं, अत्र जायत इति ।
4) सुराणां शैवलिनी = नदी, ततः प्रभवः यस्य तत् ।

विग्रहः - पुराणानां कथाः = पुराणकथाः ध्रुवा च सा संस्कृति इच =
ध्रुवसंस्कृतिः, तस्याः संजातम् । रसानां रीतिः = रसरीतिः,
संस्कृतस्य साहिती = संस्कृतसाहिती, सैव साहितिका ।
सन्धिः - मुनिभिः + रचितम् = मुनिभी रचितम्

(पुनः + रमते = पुनारमते)
 गिरयः + मधुराः = गिरयो मधुराः ।
 तरवः + मधुराः = तरवो मधुराः ।
 दिशः + मधुराः = दिशो मधुराः ।
 ऋतवः + मधुराः = ऋतवो यधुरामः ।
 शरदः + मधुराः = शरदो मधुराः ।
 प्रकृतिः + मधुरा = प्रकृतिर्मधुरा ।
 कृतिः + मधुरा = कृतिर्मधुरा ।
 श्रुतिः + मधुरा = श्रुतिर्मधुरा ।
 स्मृतिः + मधुरा = स्मृतिर्मधुरा ।

तद्धितान्तः - अलंकृतिः एव = अलंकृतिका | स्वार्थं "क" प्रत्ययः ।
 साहिती एव = साहित्यिकम्
 शैवलं अस्या मस्तीति = शैवलिनी = नदी ।

ए. व,	द्वि.	व. व
पु. लि - मधुरः	मधुरी	मधुराः
स्त्री. लि - मधुरा	मधुरे	मधुराः
न. पु. लि - मधुरम्	मधुरे	मधुराणि

महान् वैज्ञानिकः

भारतीया महापुरुषा ये ताव त्स्वदेश-गौरव-गरिमान् देश विदेशेषु सुदूरं प्रख्यापयामासुः, तेषु श्रीचन्द्रशेखर वेङ्कटरामन्-महोदयस्य (सि.वि. रामन्) नामधेयं विशेषतः स्मृगृहीतं भवति । अध्यात्मिकक्षेत्रे स्वामी विवेकानन्दः, कविता जगति रवीन्द्रनाथ ठाकुरः, राजनैतिक-क्षेत्रे महात्मा मोहनदास-कर्मचन्द्र-गान्धिश्वे त्यादयो यथा भारतीय-कीर्ति-प्रतिष्ठादिक मभिवर्धयामासु स्तथा वैज्ञानिक - प्रपञ्चे प्रप्रथमं नोबल्-पुरस्कारं विजित्य भारतीय कीर्तिपताका विष्करणेन श्रीचन्द्रशेखर-वेङ्कटरामोयशोविशालः स्मभूत् ।

क्री. श. 1889 तमे वर्षे श्री चं. वे. रामः तिरुचनापल्ली नगरे (त्रिशिरः पुरी) कस्मिंश्चिन्मध्यवर्गीय-कुटुम्बे जनि मलभत् । अस्य पिता अध्यापकः, माता संस्कृते विदुषी चासीत् । बालक रामस्य प्रतिभा बाल्यादारभ्य प्रस्फुटाऽभवत् । अत एव स पश्चात् (प्रकाशं) कान्तिध्वनिञ्चाधिकृत्य परिशोधयितुं प्रभवति स्म । विद्यार्थिदशाया मेव रामः अत्यधिकासंख्याकान् भौतिकविज्ञान-ग्रन्था न पठत् । एवं तस्य वैज्ञानिकी अभिरुचिः प्रावर्धत । यदा स द्वादश-वर्ष देशीय स्तदैव मेट्रिक्परीक्षाया मुत्तीर्णोऽभवत् । ततश्च विश्वविद्यालयेऽध्येतुं प्रविवेश । क्री. श. 1904 वर्षे विद्यार्थी रामः बि. ए. परीक्षायां प्रथम-श्रेण्या मुत्तीर्णोऽ-

भवत् । तस्य प्रतिभया प्रभावितः प्रसन्न इच्छाचार्यगणः तस्मै बहूनि अध्ययनसौकर्याण्यकल्पयत् । अधीयान एव रामोऽनेकान् नवीनप्रयोगान् कुर्वन्नास्त । तदाधारेण तेन विरचिता निबन्धाः (व्यासः) विदेश-पत्रिकासु सादरं सम्मानपुरस्सरं च प्रकाशिता आसन् ।

वर्ण-पट-मापकस्योपरि¹ (स्पेक्ट्रम) प्रयोगान् कुर्वन् वेंकटरामः सन्निष्कर्षं मधिकृत्य निबन्ध मेकं मलिखत्, लण्डन्-पत्रिकायां प्रकाशनं मभवत् । अनेन मौलिक-वैज्ञानिक-निबन्धनं रामस्य महती प्रशस्तिं लब्धा । तदानीं रामः केवलं 18 अष्टादश वर्षदेशीय एवाऽसीत् । बहवो वैज्ञानिक-विद्वांसः तदीयप्रतिभाप्रभाविता बभूवुः । मेधावी रामः विश्वविद्यालयस्य अन्तिमपरीक्षायां विशिष्ट-श्रेण्यां समुत्तीर्णः ।

वयस्यष्टादशवर्षं देशीयो रामः अखिल भारतीय-प्रतिस्पर्धायां सर्व-प्रथम-स्थानं प्राप्य सर्वान् जनान् विस्मितां नकार्षीत् । परिणामस्तः आर्थिकविभागेऽयं प्रधानगणकाधिकारिणः (अकौण्टेण्ट् जनरल्) पदव्यां नियुक्तः । इयत्यल्पे-वयसि ईदृशीं मुन्नतपदवीं प्राप्तवन्तो विरला एव स्युः । 1916 वर्षे रामः सर्वकार-पदवीं परित्यज्य कलकत्ता-विश्व-विद्यालये परिशोधन-कार्यं कुर्वन्नासीत् । तदीयशोधनेषु सर्वश्रेष्ठं वैज्ञानिकशोधनं “राम प्रभावः” (रामन् एफेक्ट्)

भवति । प्रपञ्चप्रसिद्धेषु उत्कृष्टाविष्कारेषु रामप्रभावा-
विष्कारः परिगण्यते । एतदर्थं मेवाऽयं नोबुल्-पुरस्कारेण
सम्मानितः । कान्तेः ध्वनेश्च सम्बन्धे यद्वैज्ञानिकं परि-
शोधन मनेन कृतं, तत एवाऽयं महावैज्ञानिकश्रेण्यां लब्ध-
प्रतिष्ठोऽभवत् ।

एवं रामः अणुषु / अयस्कान्तप्रभाव मधिकृत्य
विशेषतः परिशीलन मकरोत् । अस्मिन्नपि प्रयोगे स
कृतकृत्यो नूतनविषय माविश्चकार । यद्यपि विविधासु
वैज्ञानिक-शाखासु अयं महाशयः कृतार्थता मेवाऽभजत्;
तथापि राम - प्रभावान्वेषणं तावत् वैज्ञानिक - प्रपञ्चे
सञ्चलन मसृजत् । अनेनाविष्कारेण विज्ञानसम्बन्धिनं
मुख्यानां जटिलानां च बहूनां प्रश्नानां समाधानान्युप-
लब्धानि ।

कान्तिप्रवेशानुकूलपदार्थः एकवर्णदीप्त्या प्रदीप्तश्चेत्
तर्हि पतितस्य प्रकाशस्य कतिपयभागाः तेन पदार्थेन
सर्वतोमुखं” विकीर्णा भवन्ति । एवं विकीर्णे प्रकाशे
पतत्प्रकाशस्य कम्पनैः साकं अतिरिक्तं यत्कान्तिप्रकम्पनं
परिदृश्यते तत्तत्पदार्थस्य गुणनिबन्धन मिति तत्त्वम् ।
अर्थात् - पदार्थेन प्रकाशो यदा विकीर्यते तदा प्रकाश-
कम्पनभेदे इद कारणं भवति यत् प्रकाशप्रमाणकस्य
तद्विकिरणकारि पदार्थकणजालस्य च शक्तिपरिवर्तनं
संजायत इति भावः । तथा च पदार्थेन विकीर्णयाः

कान्तेः वर्णचित्रे मूलप्रकाश-रेखाभिस्साकं तत्सन्निहिताया नवीना कान्तिरेखा दृश्यन्ते तासा मेव “रामन्-प्रभाव” इति नाम संजातम्; यत इदं रामोपज्ञं नवीनं दर्शनं मासीत् । विकिरणदशायां कान्तिः पदार्थेन प्रभाविता चास्सीदिति यावत् । एवं कान्तिविकिरणे पदार्थप्रभावं रामो न्यरूपयदिति अस्य सिद्धान्तस्य “राम-प्रभावो” नाम प्रसिद्धम् ।

रामन्-महोदयस्य मौलिक सिद्धान्तैः प्रभाविताः प्रपञ्चे विद्यमाना इतरदेशाः एनं महाशयं भाषण-प्रदानार्थं निमन्त्रयामासुः । एवं देश-विदेशेषु परिभ्रम्य स्वीयै रमूल्ये वैज्ञानिकभाषणै र्जगत्सर्वं विद्योतयामास । सर्व-श्रेष्ठेषु कतिपयेषु वैज्ञानिकेषु अस्य महोदयस्य गणना क्रियते । एवं लब्धप्रतिष्ठोऽप्ययं महाशयो विनम्रताया निराडम्बरताया च प्रतीक मभवत् ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः — 1) स्वदेश-गौरवं के महापुरुषाः प्रख्यापयामासुः ? कथम् ?
 2) सर् सि. वि. रामन् महोदयस्य जन्म कदा कुत्र सञ्जातम् ?
 3) तदीयं विद्याभ्यास-पाठवं कीदृशम् ?
 4) सि. वि. रामन् महोदयः कस्यां पदव्यां कर्म कुर्वन्नासीत् ?
 5) “राम-प्रभावो” नाम कः ? कीदृशः पुरस्कारः तदर्थं तेन लब्धः ?
 6) रामन् महोदयस्य परिशोधनाकार्याणि कानि ?
 7) वैज्ञानिक-प्रपञ्चे रामन्-महोदयस्य स्थानं कीदृशम् ?
 8) महावैज्ञानिकस्य रामन्-महाशयस्य जीवित-संग्रहं लिखत ?

दूरदर्शकम् (टेलिविजन्)

महर्षयः तपोवनेषु तपस्यन्तः समये सम्प्राप्ते योग-
शक्त्या दूरश्रवणं, दूरदर्शनं, आकाश-गमनं मित्यादिना
अनितरसाध्यानि महाद्भुतानि कार्याणि साधयन्ति स्मेति
पौराणिकगाथाभिः वयं जानीमः । एवं पुरा मायादर्पण
मथवा विचित्रदर्पण मिति नाम्ना कथासरित्सागरादि-ग्रन्थेषु
उल्लिखितं प्रथितं च वस्तु नाऽश्रुतपूर्वं नः, येन दूर दूरतर-
स्थितानां वस्तूनां व्यक्तीनां च साक्षाद्दर्शनं सम्भवति स्म ।
तादृशं मेवेदानीं सर्वत्र “दूरदर्शकं” (टेलिविजन्) इति
नाम्ना प्रचलितं दृश्यदर्शकं साधनं किञ्चित् दूरस्थितस्य
कार्यक्रमस्य सन्निवेशस्य वा दर्शनं साधयति । यद्यद्भुतं
विचित्रं भूतपूर्वं मतिमानुष मिति पुरां सम्भवित मासीत्,
सर्वं तदधुना वैज्ञानिकप्रगत्या नाऽसाध्यं सम्भाव्यते ।
असम्भवं किमपि नाऽस्ति; सर्वं सम्भाव्य मेव वैज्ञानिक
विधानेनेति निरूप्यते ।

आधुनिक-वैज्ञानिकप्रगतेः मूलभूता धातवः संस्कृते
त्रयं स्सन्ति । ते तावत् — मन-ज्ञाने, तनु-विस्तारे, यती-
प्रयत्ने चेति । “मनना त्त्रायते यस्मा न्मन्त्र इत्यभिधीयते”
इति सूक्त्या मन्तारं मन्त्रं त्त्रायते, रक्षत्यापत्सु; अनापदि
स्वस्थं स्थापय त्त्रभ्युदयाय कल्पते च । एवं योग-क्षेम
हेतुत्वेन मन्त्राणां पुरा महत्तरं स्थानं मुपलब्धं भारतीय

संस्कृतौ । मनोगतो मन्त्रो यदा तनुगतः सन् बाह्यं प्रदर्शनं महति तदा तस्य रूपान्तरं तन्त्रं भवति । विस्तरेण, वाक्काय-कर्मभिः, विततं सत्-विस्तृतं सत्-तन्त्रस्वरूपं धत्ते । मननान्मत्रं श्रेष्ठं तानात्तन्त्रं मासीत् । मन्त्रा आध्यात्मिका भवन्ति चेत्तन्त्राणि भौतिकानि भवन्ति । प्रकृष्टेन यत्नेन यदि तन्त्राणां मूर्तीभावः स्सम्पाद्यते तर्हि यन्त्रनिर्माणं सिद्ध्यति । एवं मन्त्राभ्यां प्रयत्ने कृते यन्त्रसिद्धिर्भवति । पुरा मन्त्रयुगं मासीत्, मध्ये तन्त्रयुगं प्रवर्तते । आधुनिके यन्त्रयुगे वैज्ञानिकप्रगत्या अतीन्द्रियविषयाणां आविष्काराः अतिमानुषकर्मणां करणञ्च यन्त्रविशेषैः सिद्ध्यन्ति ।

दूरश्रवण-यन्त्रमिव (रेडियो) दूरदर्शनयन्त्रमपि कस्यांचित्पेटिकायां निबद्धं भवति । निस्तन्त्री-विधानेन (वेरलेस्) दूरदर्शकं कर्म कर्तुं प्रवर्तते । देशेषु बहुभिर्विज्ञानशास्त्रज्ञैर्बहुधा कृतैः परिशोधनैः अद्यतनं “दूरदर्शकं” संसिद्धमस्ति । प्रथमं “पाल्निप्को” नाम जर्मन् शास्त्रज्ञः 1884 क्री.श. वत्सरे प्रथमं दूरदर्शकपरिकरं निर्ममे । तदारभ्य तत्र परिशोधनानि बहूनि कृतानि । 1927 एप्रिल् 27 तमे दिनांके वाषिग्टन्-नगरे स्थितस्य हेर्बर्ट-हूवर्-महाशयस्य भाषणं दर्शनं च न्यूयार्क-नगरस्था अन्वभवन् ।

दूरदर्शके रेडियो-सिनेमा-ग्रामफोन्-प्रभृतानि विनोदसाधनानि सर्वाणि सम्मिलितानि सन्ति । सुदूरप्रदेशेषु

यद्यद्वृत्तं तत्सर्वं दूरदर्शक-पेटिकास्थितायां तिरस्करिण्यां
द्रष्टुं श्रोतुं चाधुना शक्यते । नाटकप्रदर्शनं संगीत-गोष्ठी,
क्रीडारंगः, बहिरंगसभा, चित्र-प्रदर्शनं उत्सवाः इत्यादिकं
सर्वं गृहे स्थित्वैव साक्षात्कर्तुं शक्यते । सम्प्रति दूर-
दर्शकस्य उपयोगः शताधिकदेशेषु क्रियमाणोऽस्ति । दूर-
दर्शकचित्राणि श्वेतश्यामःवर्णयोरेव प्रथमं दृश्यमाना-
न्यासन् । सम्प्रति श्वेतश्यामयो रेव न, अपि तु नानावर्णेषु
चित्राणि संदृश्यन्ते ।

1936 वर्षे लंडन्-नगरात् बि. बि. सि. (ब्रिटिष्
ब्राड्कास्टिंग् कम्पेनी) निर्वहणेन प्रपञ्चे सर्वत्र प्रप्रथमो
दूरदर्शक प्रसारः प्रत्यहं त्रिराहत्य घण्टात्रयावधिकः
प्रारब्धः । अधुना विविधदेशेषु विविधानि दूरदर्शन-
प्रसारकयन्त्राणि (ट्रान्स्मिटर) दर्शक-यन्त्राणि च (रिसीवर)
कर्म कुर्वन्ति ।

1948 वर्षं यावत् दूरदर्शके बहुविधैः परिवर्तनैः
सर्वाङ्गशोभा सम्पादिताऽसीत् । 1992 वर्षे ब्रिटन्देशे
1,1,8,6,6,3,31 (एक मर्बुदं, (कोटिः) एकं प्रयुतं, अष्ट
नियुतानि, षड्युतानि, षट्सहस्राणि, त्रिशतानि, एक-
त्रिंशच्च) संख्येयानि दूरदर्शका न्युपयुक्ता न्यासन् ।

अमेरिकायां 4,60,00,000 संख्याकेषु (चतुष्कोटयः; षष्टि-
लक्षाणि) गृहेषु स्थितानां दूरदर्शकाणां कृते प्रसारकेन्द्राणि
520 संख्याकान्यासन् । (विंशत्युत्तर पञ्चशतानि)

1953 संवत्सरादारभ्य विद्याबोधनार्थं दूरदर्शकाण्यु-
पयुज्यन्ते । 7500 संख्याकेषु पञ्चशतोत्तरसप्तसहस्राणि
विद्यालयेषु । 30,000,00 संख्याकाः (त्रिशल्लक्षाणि)
विद्यार्थिनः दूरदर्शकै विद्या मभ्यस्यन्ति । एवं ब्रिटन् फ्रांस्
इटली, जर्मनी, जपान्-प्रभृतयो देशा अपि दूरदर्शकैः
विद्या-बोधनं कुर्वन्ति ।

अस्मद्भारते तु 1959 तमे वर्षे दूरदर्शन-प्रसार-केन्द्रं
दिल्ली नगरे स्थापितम् । अल्पशक्तिक मिदं केन्द्रं देहली-
परितः 10,15 मैल्परिमितदूरं यावत् प्रसारयितुं शक्नोति ।

दूरदर्शकं कथं कर्म करोति ? दूरश्रवण केन्द्रं
(रेडियोस्टेषन् यथा ध्वनिविस्तारकयन्त्रेण (एमप्लिफैर्)
ध्वनिप्रसारकयन्त्रेण च (ट्रान् स्मिटर्) ध्वनितरंगान्
प्रेषयति, तथा दूरदर्शनकेन्द्रं मपि चित्राणि दृश्यानि च
छाया-प्रकाश-रूपेण परिवर्त्य कान्तितरंगान् प्रेषयति ।
छाया-प्रकाशयोः ओत-प्रोत-विधानेन (स्कार्निंग्) चित्राणां
दृश्यानां च निर्माणं भवति । तेषां कान्तिवाहकेषु (सि.
आर्. ट्यूब - कैथोड् रे ट्यूब्) प्रवेशानन्तरं तत्प्रसारणं

प्रेषकयन्त्रेण (ट्रान्स्मिटर) क्रियते । दूरश्रवण (रेडियो) यन्त्रगतं ध्वनिग्राहकं (रिसीवर) यथा शब्दान् गृह्णाति, श्रावयति च; तथा दूरदर्शक यन्त्रगतं कान्तिग्राहकं चित्राणि दृश्यानि च गृह्णाति दर्शयति च । दूरदर्शकयन्त्रे तु दृश्यानां दर्शनेन साकं तदनुगुणशब्दानां श्रवणमपि युगपत्सम्भवतीति इयां स्तु विशेषः ।

दूरदर्शकयन्त्रस्य आवश्यकानि उपाङ्गयन्त्राणि बहूनि सन्ति । छायाग्राहकं (केमेरा) प्रकाशकं (लैटिंग्) प्रदर्शकं (प्रोजेक्टर) ध्वनिग्राहकपट्टी (टेपरिकार्डर्) दृश्य ग्राहकपट्टी (वीडियोटेप्) भूमिका (सेट्टिंग्) इत्यादीनि दृश्यसाधनानि यथा - फलकानि (स्लैड्स्) मानचित्राणि (मेप्स्) रेखाचित्राणि (ग्रेफ्) चित्राणि, चित्रफलकानि यथा सिनेमा प्रदर्शने दर्शयन्ति - तथाभूतानि, प्रहसनात्मकानि चित्राणि (कार्टून्) वार्ताचित्राणि (डाकुमेण्टरी फिल्म) चित्रकलाप्रदर्शनानि, पारिश्रामिक वस्तुप्रदर्शनानि इत्यादीनि दूरदर्शनप्रसारणे उपयुज्यन्ते ।

दूरदर्शकस्य प्रयोजनानि बहूनि सन्ति । मनोरञ्जनं ज्ञानविज्ञानोपार्जनं लौकिक ज्ञानाभिवृद्धिं श्चेत्यादिकं सर्वसाधारणं प्रयोजनं भवति । शस्त्रचिकित्सालये क्रियमाणा शस्त्रचिकित्सा-प्रक्रिया सर्वात्मना दूरदर्शकयन्त्रेण द्रष्टुं शक्यते । वैद्यविद्यार्थिना मिदं मत्त्यन्तं मुपयुक्तं भवति ।

व्योमगामिनः भूमेः, सूर्यस्य, शुक्रस्य, एवमादेः ग्रहोपग्रह जातस्य प्रत्यक्ष - परोक्ष - पार्श्व - चित्रणं कृत्रिमोपग्रहेषु स्थापितैः दूरदर्शकैः साधयित्वा प्रसारयन्ति । रवेरप्यगम्यं कविः पश्यतीत्यस्ति सूक्तिः । इदानीं तु दूरदर्शकं निगूढमपि रहस्यं बहिरङ्गं प्रदर्शयितुं प्रभवति विश्वकुटुम्बे सोदरभावं सहसम्बन्धं च वर्धयितुं मलं भवति दूरदर्शकम् ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः -
- 1) पूर्वं महर्षयः अद्भुतानि कार्याणि कथं साधयन्ति स्म ?
 - 2) आधुनिक वैज्ञानिक प्रगतेः किं किं कारणम् ?
 - 3) दूरदर्शकं कथं भवति ?
 - 4) दूरदर्शकस्य निर्माणं प्रथमं केन प्रारब्धम् ?
 - 5) दूरदर्शके वयं किं किं द्रष्टुं शक्नुमः ?
 - 6) दूरदर्शकं कथं कर्म करोति ?
 - 7) दूरदर्शकयन्त्रस्य आवश्यकानि उपाङ्गयन्त्राणि कानि ?
 - 8) दूरदर्शकस्य प्रयोजनानि कानि कीदृशानि ?

भजस्व मातरम्

[गेयगैर्वाणीतः]

[भजस्व मातरं, भजस्व भारतम् ।]

अगण्य - पुण्य - धारिणीं

अनन्य - सुलभ - तारिणीं

अखण्ड - विभव - मोदिनीं

अनन्त - शक्तिशालिनीम् ॥ भजस्व ॥

पराधिकार वैरिणीं

वराधिकार हारिणीं

सदा सुशीलमोदिनीं

सदाऽपि शान्तवादिनीम् ॥ भजस्व ॥

पवित्र तीर्थपावनीं

विचित्ररूपभासिनीं

अजस्र सत्य सेविनीं

अनर्घशीलचारिणीम् ॥ भजस्व ॥

प्रपञ्चसौख्यरक्षणीं

प्रचण्डवैरिशिक्षणीं

वितण्डवादभेदिनीं

प्रतारकापनोदिनीम् ॥ भजस्व ॥

सारांशः — राष्ट्रीय-भावनाया प्रेरितः कविः मातृ-भक्त्या साकं मातृ-देश-भक्तिं मप्युपदिशति । “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” खलु । अगण्य-पुण्य-वैभवं, अनन्त-शक्ति-शालिता च यथा मातुस्तथा भारतमातु रप्यस्ति । स्वातन्त्र्यलक्षणं पराधिकार — निरसनं, वराधि — कार — स्वीकरणं, अहिंसा, सत्यं, शान्तिप्रियता, “सर्वे जनाः सुखिनो भवन्त्विति” प्रपञ्चसौख्याभिलाषश्चेत्यादयस्सुगुणाः भारतभूमिभाजां सुलभाः; किमुत भारतीयायाः सन्ततेः परम्परागतायाः ।

- प्रश्नः — 1) भारतमाता कीदृशी ?
2) अस्य गेयस्य सारांशः कः ?

विवरणम् — 1) गणयितुं शक्यानि = गण्यानि, न गण्यानि = अगण्यानि, तथाभूतानि पुण्यानि धरतीति ।

- 2) परेषां अधिकारे वैरं अस्या अस्तीति ।
3) वरं = श्रेष्ठं अधिकारं हरति = स्वीकरोति इति ।
4) प्रपञ्चस्य सौख्यं रक्षतीति ।
5) पवित्रैः तीर्थैः पावनी ।

कर्त्रर्थकाः कृदन्ताः (स्त्री. लि.) क्रियाः

विरुद्धार्थकाः

धारिणी-धरतीति, धारयतीति वा
तारिणी-तरतीति, तारयतीति वा
मोदिनी-मोदत इति
हारिणी-हरतीति
वादिनी-वदतीति
भासिनी-भासत इति
सेविनी-सेवत इति
चारिणी-चरतीति

गण्यानि × अगण्यानि
पुण्यं × पापम्
सुलभम् × दुर्लभम्
सुशीलं × दुःशीलं
शान्तं × अशान्तं
पवित्रं × अपवित्रम्
सत्यं × असत्यं
सौख्यं × असौख्यम्

रक्षणी-रक्षतीति

भेदिनी-भिनत्तीति

शिक्षणी-शिक्षयतीति

(अप) नोदिनी- (अप) नुदतीति

अर्थभेदः - तारकः = सः, य स्तारयति ।

प्रतारकः = वञ्चकः

परः = शत्रुः, श्रेष्ठः

वरः = श्रेष्ठः, अनुग्रहः

समानार्थकाः - अगण्यः, अखण्डः, अनन्तः,

सदा, अजलं

एकवाक्यता - यत्र कर्तृभेदेन क्रियाभेदेन च नानाविधानि वाक्यानि न भवन्ति, तत्र एक मेव वाक्यं भवतीति मन्तव्यम् । अत्र गेये "त्वं मातरं भारतं भजस्व" इति एक मेव वाक्यं मस्ति । चतुर्षु चरणेषु भारत मातुः गुण-गण बोधकानि विशेषणान्येव प्रयुक्तानि । अतः चतुर्भिः चरणैः प्रतिपादित गुणविशिष्टां भारतमातरं भजस्व, इति एकवाक्यता सिद्ध्यति ।

भारतराज्याङ्गम्(संविधानम्)

अस्मद्भारतं 1947 आगस्ट् 15 दिनाङ्के स्वातन्त्र्यमभजत् । तदारभ्य वयं मेवाऽस्मत्पालनं स्वयं कुर्मः । अत एव च प्रत्यब्दं आगस्ट् 15 दिनांके राष्ट्रीयोत्सवं निर्वर्तयामः । अस्मद्भारत-परिपालनं कथं कर्तव्यं मित्येतद्विधि-विधानं कस्मिंश्चिच्छासन-स्वरूपे सम्यक्प्रतिपादितमस्ति । तदेव भारतराज्याङ्गं अथवा भारतीय-संविधानमिति व्यवहियते ।

संविधान-निर्माणम् — राज्यांगपरिषत् अथवा संविधानसभा नाम काचित्सभा क्री. श. 1946 दिसम्बरमासे 9 म दिनांका दारभ्य क्री. श. 1949 नवम्बरमासे 26 तमं दिनांकं यावत्समाविश्य सुदीर्घं विचार्य संविधान-स्वरूपं निरूपयामास । अस्याः परिषदः सभाया वा अध्यक्ष-स्थाने राष्ट्रीय-कांग्रेस्-नेता स्वर्गीयः बाबू राजेन्द्र प्रसाद महोदयः सर्वसम्मत्या निर्वाचितः । संविधानस्य निर्माणार्थं स्वर्गीयैः डा. अम्बेद्कर्, अल्लाडि कृष्णस्वामी अय्यर् यन्. गोपालस्वामी अय्यंगार्, के. यम्. मन्षीमहाशयः, पण्डित जवहरलाल् नेहरु वल्लभ भाई पटेल-इत्यादिभिः प्रमुखैः राज्याङ्ग-कोविदैः संशोभित संघो व्यराजत । अनेन संविधान-संघेन भारतस्य सर्वतन्त्रं स्वतन्त्रं राज्याङ्गं संविधानं वा निर्मितमासीत् ।

पुरा किल “राजा प्रकृतिरञ्जना” दिति नीत्या राजा, राज्यं, प्रजाः पालन मित्यादिकं व्यवस्थित मासीत् । अधुना तु न राजा; किन्तु प्रजा एव केवलम् । अतः प्रजाभिः प्रजाभ्यः प्रजानां पालनं क्रियते । अर्थात्-सार्वजनिकसंक्षेमाय, सार्वजनिकविधानेन सर्वे जनाः प्रयत्नेरन्निति भावः । अत एवेदं राज्याङ्गविधानं (रिपब्लिक्) अराजकं इत्युदीर्यते ।

अस्मिन् प्रजास्वाम्ये लोकतन्त्रे वा राज्याङ्गसंविधाने सर्वे जनाः निर्दिष्ट-वयस्काः प्रतिनिधीनां निर्वाचनेषु स्वमतानि (वोट्) प्रयच्छन्ति । निर्वाचिताः प्रजाप्रतिनिधयः केन्द्रे प्रदेशेषु च स्थापितासु लोकसभायां विधान-सभासु च संभूय समाविश्य च काले काले प्रजोपयोगीनि शासनानि कुर्वन्ति । समस्तस्य देशस्य राष्ट्र मिति तद्गतानां प्रदेशानां राज्यानि इति च नाम कृत मस्ति । राज्यानां राष्ट्रस्य वा पालनं प्रजाप्रतिनिधिषु पुनर्निर्वाचिताः तत्प्रतिनिधयः मन्त्रिवर्गरूपेण कुर्वन्ति । राष्ट्रस्य-अत्युन्नतः पदाधिकारी राष्ट्र-पति भवति । राज्येषु-प्रदेशेषु-तन्नि-युक्ताः राज्यपालाः पदाधिकारिणो भवन्ति । उभयत्र केन्द्रे राज्येषु च प्रजाभिमताः कार्यवर्गाः — मन्त्रिमण्डल्यः पालन-विधानं निरूपयन्ति । अत एवेमानि प्रजाप्रभुत्वानि इत्युच्यन्ते ।

संविधान लक्षणानि - अनेन संविधानेन सर्वेषां मपि भारतीयानां समता स्वतन्त्रता च सम्प्राप्ताऽस्ति । एतदर्थं संविधान-रचनायां- (उपोद्घातः) पूर्वपीठिका भूमिका, प्रस्तावना वा या काचिदस्तु - संयोजिताऽस्ति । ततो-न्स्माकं समेषां राजनैतिक-आर्थिक-सांघिक-भेदान् विनाऽयायार्हता परपर्यायासमता संसिद्धा । एवं स्वतन्त्रतया स्वीयान् भावान् प्रकटयितुं, स्वाभिमतं धार्मिकमार्गं स्वीकर्तुं च वयं महर्हिमः । एतेन संविधानस्य मतनिरपेक्षत्वरूपं लौकिकलक्षणं मपि सम्प्राप्तम् । फलतः अस्मद्देशे विद्यमाना जनाः हिन्दु-बौद्ध-सिख-जैन-पारसिक-मुसलिम्-क्रैस्तव-धर्मानुयायिनो यथेच्छं स्वस्वधर्मनिरता भवितुं महन्ति । धार्मिकविषये संविधानं निर्लिप्तभावेन "नाऽभिनन्दति न द्वेष्टि" इति न्यायं मनुसरति । अत एवेदं धर्मनिरपेक्षं वा लौकिक-संविधानं मित्युद्घुष्यते ।

गणतन्त्रम् - अस्य राज्यांगस्य (संविधानस्य) इदं मपरं वैशिष्ट्यं यद्भारतं अनेकराज्यसहितं एकं संघ-राष्ट्रं भवतीति । अतो भारतीयसंविधानं गणतन्त्रात्मकं (फेडरल्) भवति । एवं च परिपालनाधिकारो द्विधा विभक्तः उभयविधसर्वकाराधीनो निरूपितः । कतिपया नधिकारान् केन्द्रसर्वकारः निर्वहति चेत् कांश्चिदधिकारान् राज्य सर्वकारा निर्वहन्ति । विशिष्य राष्ट्रीय समग्रतायाः,

एकतायाः सुरक्षायाश्च कृते उपयुक्तानधिकारान् केन्द्र-सर्वकार एव निर्वहति । यथा - विदेश व्यवहाराः, देश संरक्षणं, तन्त्री-वार्ता, रैल्वे, विमानानि (वायुयानानि) देशीयार्थिक व्यवहाराः, माणकानि, द्रव्यपत्राणि (करेन्सी) इत्यादीनि । एतदन्येषु विषयेषु राज्य-सर्वकारा एव परिपालनं कुर्वन्ति । यथा विद्या, आरोग्यं, कृषिः, परिश्रमः, जल-सेचनं, आन्तरङ्गिकव्यवहाराः इत्यादयः । केषुचिद्विषयेषु उभयविधाः सर्वकारा अधिकारिणो भवन्ति; यथा - विवाह-विच्छेदौ, कार्मिक-संक्षेमं, सांघिक-संक्षेमं, भद्रता, वार्तापत्रिका, मुद्रणालयाः वस्तु-मूल्य-निर्धारणं इत्यादयः ।

एवं प्रबलं केन्द्रप्रभुत्व मेकतः, स्वातन्त्र्येण परिपालनं व्यग्राणि प्रादेशिकप्रभुत्वानि चाऽन्यतः अस्मदीय राज्याङ्गसंविधाने व्यवस्थापितानि सन्ति । एतादृशं संविधानं (फेडरल्) गणतन्त्र मित्युच्यते; यतोऽत्र राज्यानां गणस्य स्वाम्यं व्यवस्थितं मस्ति ।

प्राथमिकाधिकाराः - भारते यत्र क्वाऽपि यः कोऽपि निवसतु; स भारतीय एव भवति । तत्तत्प्रदेशेषु निवसन्तो जनाः तत्तत्प्रदेशमात्रपौरा न भवन्ति । अतो भारते सर्वत्र पौरत्वं नागकित्वं वा सर्वेषां निर्दिष्टवयस्कानां समानं मेव भवति । परिपालनं विधाने मुख्यतमं मिदं लक्षणम् ।

एकैस्यापि पौरस्य नागरिकस्य वा संविधानेन कति-
 पयाः प्राथमिकाधिकाराः सम्प्राप्ता स्सन्ति । यथा समानत्वं
 स्वतन्त्रत्वं, सम्पन्नत्वं, न्यायार्हत्वं, विशेषप्रतिपत्तियोग्यत्वं
 चेति । देशे सर्वकारदृक्पथे सर्वे जनाः समाना एव ।
 नाऽत्र स्त्री-पुंविभेदः कुलमतभेदो वा प्रदर्श्यते । एकैकोऽपि
 भारतनागरिकः स्वेच्छाजीवी स्वाधिकारा ननुभवन् सार्व-
 जनिक सेवा-क्षेत्रेषु समानावकाशेन प्रवेष्टुं मर्हति । न
 किमपि प्रभुत्वं कमपि निरोद्धुं शक्नोत्यनिरूपयन्नपराधम् ।
 तथा सति 24 घण्टासु न्यायमूर्तेः पुरस्ता त्तिरुद्ध स्स-
 मुपस्थापनीयः । अनेन विधिना एकैकस्यापि पौरस्य
 वाक्स्वातन्त्र्यं भावप्रकटनस्वातन्त्र्यं सम्प्राप्त मस्ति । किन्तु
 एतत् शान्ति-भद्रता-बाधकं माभूत्कदाऽपि कथञ्चिदपि ।

एकैकोऽपि पौरः परिश्रमेण सम्पदं सम्पादयितुं
 सम्पादिता मभिवर्धयितुं चाऽर्हति । स्वीयां सम्पत्तिं
 यथेच्छ मुपभोक्तुं दानविनिमय विक्रयादिना यथाभिमतं
 परिवर्तयितुं च सर्वाधिकारी भवितुं मर्हति । किन्तु
 प्रभुत्वं प्रजोपयोगार्थं तादृश वैयक्तिक-सम्पत्तिं स्वायत्ती-
 कर्तुं तत्परिहारं प्रदातुं च प्रभवति ।

प्राथमिकाधिकारणां भंगे न्यायालयैः तद्रक्षणं कर्तुं
 शक्यते । प्रदेशेषु विद्यमानाः उन्नतन्यायालयाः सर्वोन्न-
 तन्यायालयश्च रिट्-पत्रं अङ्गीकृत्य आज्ञापयितुं शक्नवन्ति ।

अल्पसंख्याकवर्गाणां दलितवर्गाणां च जीवन-विधाने उत्साहं उत्पादयितुं संविधाने कानिचि द्विलक्षणानि सौकर्याणि कल्पितानि सन्ति । प्रभुत्वोद्योगेषु विद्यालयेषु काचिद्विशेषप्रतिपत्ति स्तेभ्यो दीयते । एतैः प्राथमिकाधिकारैः पौरास्सर्वेऽपि विकास-मार्गे पुरोगामिनोऽवश्यं भवेयुः ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः - 1) भारतीय-संविधानं नाम किम् ?
- 2) संविधान-निर्मातारः के ?
- 3) भारतीयं राज्याङ्गविधानं कीदृशम् ?
- 4) भारतीय-लोकतन्त्रविधानं कीदृशम् ?
- 5) भारतीय-संविधान-लक्षणानि कानि ?
- 6) गण-तन्त्र-विधानस्य वैशिष्ट्यं कीदृशम् ?
- 7) भारत पौराणां सम्प्राप्ताः प्राथमिकाधिकाराः के ?
- 8) संविधाने विशेषप्रतिपत्तिः केषां कृते किमर्थं प्रदत्ताऽस्ति ?

राष्ट्रीयसम्पत्तिः

भूमण्डले एकैकस्याऽपि देशस्य प्रकृति-सिद्धाः वर-
प्रसादाः (आर्थिकमूलकानि - वनरुलु इति तेलुगु भाषायां)
सम्प्राप्ताः सन्ति । मानव-साधिता अपि वराः तेषां सह-
कारिणो भवन्ति । यस्य कस्यचिद्वा देशस्य राष्ट्रीयदायः
तत्रत्य-राष्ट्रीय-सम्पत्ते रेव लभ्यते । राष्ट्रीयसम्पत्ता
वुभयविधाना मार्थिकस्रोतसां प्राकृतिकानां मानवसाधितानां
चान्तर्भावो भवति । तत्र प्राकृतिकेषु पर्वताः, नद्यः, अटव्यः,
भूगर्भनिक्षेपाः इत्यादयो भवन्ति । मानवीयेषु मुख्यतया
मार्गाः रेल्-मार्गाः, तन्त्री, संदेशवाहिता (पोस्ट्) दूरवाणी,
पारिश्रामिकाः प्रणाल्यः, व्यवसायिका योजनाः (कृषिः)
इत्यादयाः उल्लेखनीया भवन्ति । सर्वं मप्येतत् सम्भूय
राष्ट्रीयसम्पत्ति रित्युच्यते ।

वास्तु शास्त्रज्ञाः (इञ्जनीर्) वैद्या भिषग्बरा
अध्यापकाः प्राध्यापकाः आचार्याः प्राचार्याः कलाकाराः
कर्मकराः विविधवृत्तिपरा यथा-रजकः, अम्बष्ठः कुम्भ-
कारः, तन्तुवाय लोहकारः स्वर्णकारः इत्यादीनां व्यक्ति-
विशेषाणां सेवा अपि राष्ट्रीय-सम्पत्ते रङ्गोपाङ्गता मुप-
गच्छन्ति । अर्थशास्त्रे सेवाक्षेत्रे मपि सम्पत्स्थानीय-
तयाऽभिधीयते । पल्ली-पट्टणेषु नगरग्रामादीषु च स्थितेषु

कुटुम्बेषु उपयुज्यमानानि भोग्य-भोग यतन-भोगोपकरणानि यथा - धान्यं, धनं, अन्नं, वस्त्रं, क्षेत्रं, आरामः, गृहं, चतुष्पदी, कुर्चिका, मंचः, तल्पं, फलकं (बेंच्) रेडियो, दूरदर्शनं (टेलिविजन्) इत्यादिकं परिवारिकी सम्पत्तिरिति उच्यते । एतादृशी व्यक्तिगता सम्पत्तिः कुटुम्बोपयोगार्थं सम्पादिता तन्मात्रविश्रान्ता केवलं तदीयैव भवति । किन्तु पल्लीषु पट्टणेषु स्थिता मार्गाः वापी-कूप-तटाकाः ग्रन्थालया इत्यादयः स्तत्रत्यानां सर्वेषां कुटुम्बानां सामूहिकोपयोगाय निर्मिता भवन्ति । एवंविधा सम्पत्तिः सांघिकसम्पत्तिः सामाजिकसम्पत्तिरिति भवति । एवं च पृथक्-पृथक्व्यक्तीनां सम्पत्तिः सामूहिकी सम्पत्तिश्च सम्भूय राष्ट्रीय-सम्पत्तिरभवति । अत एव राष्ट्रीय सम्पत्तिः सांघिकसंक्षेपस्य देशसौभाग्यस्य च प्रतिबिम्बभावं भजति । यस्य कस्यचिद्देशस्य प्रगतिः तस्मिन् देशे विद्यमानायाः सम्पत्तेः परिमाणं वैविध्यं चानुरुध्य पुरो गच्छति । न चैत देतावन्मात्रं, किन्तु तद्देशीयाः प्रजाः तां तादृशीं सम्पत्तिं कथं मुपयुञ्जते, सा सम्पत्तिः कथं प्रजाबाहुल्ये विनियुज्यते, इत्येतदपि राष्ट्रीयप्रगतेः मूलं भवति ।

यथा चेतः पूर्वं प्रतिपादितं, एकैकस्या मप्यार्थिक व्यवस्थायां सेवा-विधानेन बहूनि कुटुम्बानि सम्मिलन्ति । एकैकं कुटुम्ब मेकैकं विनियोग (उपभोग) प्रमाणं

(Consuming Units) भवति । अर्थशास्त्र परिभाषायां आर्थिककोविदाना मभिप्रायेण कुटुम्बं विनियोग प्रमाणमिति तावत्सिद्धम् । एवं मेव कर्षकाः कर्मागाराणि च मौलिकरूपेण उत्पादक प्रमाणानि इति परिगण्यन्ते । आर्थिक व्यवस्थायां बहूनि कुटुम्बानि स्वाभीप्सितानि प्राप्तुं विविधानां वस्तूनां सेवानां च उपयोगं कुर्वन्ति । तथा च विविधा उत्पादकाः बहुविधानां वस्तूनां मुत्पत्तिं साधयन्ति, नानाविधाश्च सेवां स्समर्पयन्ति । अर्थात् — उत्पादकाः उपभोक्तारश्च विविधानां वस्तूनां सेवानां च परस्पर-विनिमयेन आदान-प्रदानं कुर्वन्तीति भावः ।

उपर्युक्त मादान-प्रदानं धन-माध्यमेन (साह्येन) (Medium of Exchange) लोके प्रचलति । कस्याञ्चिद्व्यवस्थायां व्यक्तयः कुटुम्बानि स्वीय भूमि-श्रम-मूलधनानि व्यवस्थापनं च विविध वस्तु-सेवा-प्राप्त्यर्थं उत्पादक संस्थाभ्यः कर्मागारेभ्यश्च प्रयच्छन्ति । एवंविधानि आर्थिक-स्रोतांसि उत्पत्तिकारकाणि अथवा उत्पत्तिमूलकानि (Factors of Production) इत्युच्यन्ते । एवम्भूतानां मुत्पत्ति-मूलकानां कृते उपलभ्यमानानि प्रतिफलानि (Returns) तावदेवं भवन्ति । भूमेः प्रतिफलं भाटकं (Rent) श्रमस्य

तु वेतनं (Wages), मूलधनस्य कृते वृद्धिः (interest) व्यवस्थापनार्थं तु लाभाः (Profits) इति व्यवहियते । एव मेवोत्पादकाः बहूनां कुटुम्बानां व्यक्तीनां चोपभोगाय (विनियोगाय) आवश्यकानां वस्तूनां मुत्पादनं सेवानां वितरणं च कुर्वन्ति । वितीर्णानां वस्तु-सेवानां कृते उत्पादकाः मूल्य-निर्णयेन उपभोक्तृवर्गा दर्थं संगृह्णन्ति । अनेन प्रकारेण उपभोक्तृवर्गस्य उत्पादकवर्गात्, उत्पादक-वर्गस्य उपभोक्तृवर्गाच्च आदायो लभ्यमानोऽस्ति । इदं मार्थिक मादान-प्रदान-विधनं सन्तत मुभयो रपि वर्गयो श्चक्र-भ्रमण-रूपेण प्रवर्तमान मस्ति ।

उपर्युक्तं चक्रीय मार्थिक-कार्यकलापं “संपच्चक्र” मिति वदन्ति । एवं प्रवर्तमानं सम्पच्चक्रं एकैकस्या मप्यार्थिक व्यवस्थायां सर्वसाधारण मुपलभ्यते । आर्थिक-कार्य-कलापस्य आधिक्ये आदायाधिक्यं, तन्मान्द्ये एतन्मान्द्यं चेत्युभय मन्योन्याश्रयसम्बन्धेन वरीवर्ति । अधिकादायेन उपभोगातिशयः प्रवर्धते । उपभोग-स्थायिभावेन जनानां जीवनप्रमाणं निर्णेतुं शक्यते । अतः प्रजानां जीवनप्रमाणं उन्नतस्थायिभावं गमयितुं आर्थिकव्यवस्थासु कार्यकलापानां मभिवर्धनं मेष्टव्यम् ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः — 1) राष्ट्रीय सम्पत्तिः कीदृशिवद्वा भवति ?
 2) पारिवारिकी सम्पत्तिः कीदृशी भवति ?
 3) राष्ट्रीय-प्रगतेः मूलं किं भवति ?
 4) अर्थशास्त्र परिभाषायां कुटुम्बस्य स्थानं कीदृशम् ?
 5) उत्पादकाः उपभोक्ताश्च कथं मादान-प्रदानं कुर्वन्ति ?
 6) कानि उत्पत्ति-मूलकानि इत्युच्यन्ते ?
 7) उत्पत्तिमूलकानां प्रतिफलानि कानि ?
 8) "सम्पच्चक्रं" नाम किं ? कीदृशम् ?
 9) जनानां जीवन-प्रमाणं सन्निवर्धयितुं किं कार्यम् ?
 10) राष्ट्रीयदायः कथं सन्निवर्धयितुं शक्यते ?

पत्र - लेखनम्

पत्र-लेखने केचिदंशाः अवधेया स्सन्ति । स्थानं, दिनांकः, संबोधनं, पत्र-शरीरं, उपसंहारः, हस्ताक्षराणि, लेखकस्य संकेतः, उद्दिष्टस्य संकेत इचे त्थेतैऽज्ञाः पत्र-लेखकेन मनसि निधेयाः । दिनांकः स्थानं चेत्युभयं पत्रस्य प्रारंभे दक्षिणतः उपरिष्ठाल्लेखनीयम् । ततस्समन्तरपंकतो वामतः सम्बोधनं कर्तव्यम् । मित्राणां विषये—प्रियमित्र, प्रियमुहत्, प्रियसखे इत्यादिकम् । माननीयानां विषये—पूजनीय पितः, मातः मान्यमहोदय, महाशय इत्यादिकम् । कनिष्ठानां विषये — चिरंजीवपुत्र, पुत्रि, सौभाग्यवति प्रिये, इत्यादिकम् । गणनीयानां प्रमुखानां विषये — श्रीमन्, स्वामिन्, श्रीमति इत्यादिकम् । एवं संबोधनं यथासम्भवं यथासम्मतं च लिखेत् । तदुपरि कुशलोदन्तं पूर्वविषयं वा पुरस्कुर्वन् पत्रशरीरे विवक्षितं स्पष्टं समग्रं च विलिखेत् । विवक्षितांशः असाधारणे गम्भीर इच यदि स्या तर्हि परिच्छेदानुच्छेदौ परिकल्प्य विषयविवरणं कुर्यात् । उपसंहारे पत्रशरीरे प्रतिपादित मुख्यविषयं स्मारयन् सूचयन् वा उपसंहरेत् । अन्ते हितैषी, शुभाकांक्षी, आज्ञाकारी, विधेयः विश्वसनीयः, त्वदीयः, भवदीयः, भावत्कः इत्यादिषु यत्किञ्चिद्यथासम्भवं यथाभिमतं च विलिख्य हस्ताक्षराणि लिखेत् ।

ततः स्वसङ्केतं उद्दिष्टस्य सङ्केतं च विलिख्य पत्रं प्रेषणीयं
यथाविधि ।

अत्रोदाहरणरूपं पत्रद्वय स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं दीयते ।
संस्कृतदिनोत्सव मधिकृत्य मित्राय पत्रं लिखत --

8-8--83

चिन्तूर ।

प्रियमित्र ! सुरेश !

अत्राऽहं कुशली; एवं तव कुशलमयीं वार्तां श्रोतु-
कामोऽस्मि । अद्य तव शुभाकांक्षी मन्मनोगतं किमपि
लिखितुं प्रवृत्तोऽस्मि । कतिपयदिनेभ्यः प्राक् अत्र संस्कृत
सभा-भवने संस्कृत दिनोत्सव मधिकृत्य महान् सभावेशा
स्समजनि । बहवः पण्डिताः समगताः संस्कृतप्राशस्त्यं
संस्कृतदिनोत्सवस्य अवश्य-कर्तव्यतां चाधिकृत्य स्वीयै
भर्षणैः श्रोतॄणां समाविष्टानां मनांसि आवर्जयन्ति स्म ।

भारते स्वतन्त्रे वर्तमानेऽपि, अस्मदीय-संस्कृतेः
मूलभूतायाः संस्कृतभाषायाः यावानादरः करणीयः, न
तावान् क्रियतेऽधुना । किं कारण मिति मया महु महु
श्चिन्तितम् । इद मेक मेव कारणं मन्मनोगतं प्रतिभाति,
यत् भारतीय-विद्याविधाने संस्कृतस्य कृते न तादृशं स्थानं

दत्त मस्ति, येन सर्वेऽपि विद्यार्जनकाले संस्कृतपरिचयं प्राप्तुं शक्नुयुः; केचिद्वा तदभिज्ञा अवश्यं भवेयुश्च ।

अत्र ममाऽयमभिप्रायो यत् वर्षे वर्षे प्रवर्तमानेषु संस्कृतदिनोत्सवेषु देशे सर्वत्र संघीभावेन संस्कृताष्टिवृद्धि विषयेऽत्यन्तावश्यकाः प्रस्तावाः सर्वकारदृक्पथेऽपि महत् परिवर्तनं भवेत् ।

संस्कृतं न केवलं मन्यतमं न ह्यस्मदाम्, किन्तु, संस्कृतिप्रदं जातीय-जीवनस्य आधार-शिलाषूत मिति समेषां सुविदितम् । केवलं प्रदर्शनमात्रेण न किमपि सिद्धयति । प्रतिवर्षं कस्मिंश्चिद्दिने उत्सवं कृत्वा आत्मनः कृत-कृत्यता न मन्तव्या । दैनंदिन-कार्यान्वयेन संस्कृतस्य उज्जीवनं कर्तव्यमिति ममाऽभिप्रायः ।

इदानीं एतावल्लेखनेन विरमामि, निरीक्षे चाऽस्मिन् विषये त्वदीयं पत्रम् ।

तव शुभाकांक्षी,

गणेशः ।

उद्दिष्ट-संकेतः

श्री. वि. सुरेशः,

बि. ए. विद्यार्थी,

उस्मानिया विश्वविद्यालयः

हैदराबाद (आं प्र.)

लेखक-संकेतः

प. गणेशः

बि. ए. विद्यार्थी,

प्रभुत्व कलाशाला,

चित्तूर ।

मित्रात् प्रतिपत्रम् ।

12-8-83

हैदराबादनगरम्

प्रियसुहृत् ! गणेश !

शुष्मं ते भूयात् । उभयकुशलोपरि तव पत्रं प्राप्तम् । विषयः स्मरग्रः स्मरमधिगतः । संस्कृतमधिकृत्य त्वदीयभावनायादृशी तादृश्येव मदीयाऽपि । अस्मिन् विषयेऽहं ते सहमतोऽस्मि । ह्यः प्रवृत्तं, अद्य प्रवर्तमानं, श्वः प्रवर्तिष्यमाणं चेत्येतत्त्रिकं एकसूत्रतानिबद्धं कर्तुं या मानवी प्रवृत्तिः पुरोगामिनी सैव संस्कृतिर्भवति । सा च भारते आर्षसम्प्रदायसिद्धा, न केवलं भारतीयानां मपि तु समेषां मानवानां भूमण्डलवासिनामुपादेयेत्यत्र नैव संशयः ।

भारतभारती संस्कृतं कदाचिद्व्यवहियमाणमासीदिति विश्वसता सह मेकः । यथा चोक्तं त्वया, नूनं प्राचीनभारतीयसम्पदां मध्ये संस्कृतं शाणोत्लीढं रत्नमित्येव सम्भाव्यते । स्वतन्त्रभारते संस्कृतमपि गतवैभवं पुनर्लब्ध्वाऽधुनातने वैज्ञानिकपुरोगमयुगे कालानुगुणां प्रगतिं प्राप्नुयादित्याशंसे ।

सरलतरैः संस्कृतपदैः लोकव्यवहार स्सम्पादनीयः ।
 दैनंदिन-जीवन-विधाने, विद्या - विधाने, राज्य-राष्ट्रयो
 नित्यव्यवहारे वैदेशिक-व्यवहारेषु च संस्कृतस्य समुचितं
 स्थानं प्रदेय मस्ति । विशिष्य राष्ट्रीय-नित्य नैमित्तिक-
 कार्य-क्रमे संस्कृतस्य समञ्जस मुपयुक्तञ्च स्थानं सम्पाद-
 नीय मस्ति । तदर्थं काचित्प्रणाली निर्मातव्या । योजना
 बद्धस्वरूपेणैव संस्कृतस्य अभिवृद्धिः साधनीया प्रवति ।
 अतो जनतायां प्रभुत्वेषु च आभिमुख्यं अभिरुचिश्चास्मिन्
 विषये यथा स्यात्, तथाऽस्माभिः संस्कृताभिमानिभिः
 तद्विशेषज्ञैश्च संभूय प्रयतितव्यम् ।

संस्कृतप्रचारार्थं स्थापिताः सर्वाः प्रचार-संस्थाः
 प्रादेशिकयावद्भारत-दृक्पथेन परस्परं सहकारमन्तं चे
 त्पठेयु स्तर्हि, महान् प्रचारः संस्कृतस्य आवश्यक्यं भवेत् ।
 संस्कृतप्रचारकार्यक्रमेषु अस्माभिर्बद्धादरैर्भाव्यमिति
 मदीयो विचारः ।

इदानीं मेतावता विरमामि । अग्रे प्रचारोपाया-
 नधिकृत्य अवश्यं ते पत्रं प्रेषयामि यावत् ।

इति
 तव हितैषी,
 वि सुरेशः ।

अभ्यासः

प्रश्नाः - 1) पत्र-लेखने अवधेयांशाः के ?

2) गणेशः प्रियमित्रं सुरेशं प्रति पत्रे किमुल्लिखितवान् ?

3) सुरेशः गणेशं प्रति पत्र-लेखने किमुल्लिखितवान् ?

4) कमपि राष्ट्रीय मुत्सव मधिकृत्य मित्राय पत्रं लिखत ।

5) सांस्कृतिक मुत्सवविशेष मधिकृत्य सहपाठिने पत्रं लिखत ।

सुभाषितानि

[भर्तृहरिनीतिशतकात्]

केयूराणि न क्षूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नाऽलंकृता मूर्धजाः
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्तेऽखिलभूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीति स्साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जने चार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने कान्ताजने धृष्टता
ये चैवं पुरुषाः कलामु कुंगला स्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥

मौना न्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे भवति च वसन् दूरतोऽप्यप्रगल्भः
क्षान्त्या भीरु र्यदिन सहते प्रायशो नाऽभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिना मप्यगम्यः ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृह सुपगते संभ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाऽप्युपकृतेः
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभव-साराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषम मसिधाराव्रत मिदम् ॥

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामाऽपि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नळिनी-पत्रस्थितं दृश्यते
अन्तस्सागर शुक्तिमध्यपतितं तन्मोक्तिकं जायते
प्रायेणाधम-मध्यमोत्तमजुषा मेवंविधा वृत्तयः ॥

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो,
यद्भर्तुरेव हित मिच्छति तत्कळत्रम् ।
तन्मित्र मापदि सुखे च सम क्रियं यत्
एतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥

क्वचि तृथ्वीशय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः
क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥

रत्नैर्भहाष्ठे स्तुतुषु न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिं
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्था द्विरमन्ति धीराः ॥

वह्नि स्तस्य जलायते; जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा
न्मेरुस्त्वल्पशिलायते मृगपतिस्सद्यः कुरंगायते
व्याळो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्यांगेऽखिललोकवल्लभतरं शीलं समन्मीलति ॥

विपदि धैर्यं मथाऽभ्युदये क्षमा
 सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः
 यशसि चाभिरति व्यसनं श्रुती
 प्रकृतिसिद्धि मिदं हि महात्मनाम् ॥

अभ्यासः

- प्रश्नाः -
- 1) किं वा भूषणं पुरुषं समलंकरोति ?
 - 2) क्रीदृशेषु पुरुषेषु लोकस्थिति विराजते ?
 - 3) सेवाधर्मः कीदृशः ? कथम् ?
 - 4) सता मसिघाराव्रतं कीदृशम् ?
 - 5) अधम-मध्यमोत्तमानां वृत्तयः कीदृग्विधा भवन्ति ?
 - 6) 'एतत्त्रय जगति पुण्यकृतो लभन्ते' किमेतत् ?
 - 7) कार्यार्थी मनस्वी कथं भवति ?
 - 8) धीराः कथं भवन्ति ?
 - 9) शीलवतो वैभवं कीदृशम् ?
 - 10) महात्मनां किं प्रकृतिसिद्धिं भवति ?

- पूरयत -
- 1) — समलंकरोति पुरुषं — — धार्यते ।
 - 2) ये चैवं पुरुषाः — — तेष्वेव — ।
 - 3) — — स पुत्रः ।
 - 4) — — तत्कलत्रम् ।
 - 5) तन्मित्रं — — ।
 - 6) न निश्चितार्थात् — — ।
 - 7) मनस्वी — न गणयति — न च — ।
 - 8) वह्निः — जलायते ।

विग्रहः - चन्द्र इव उज्ज्वलाः । मूर्ध्नि जायन्त इति = मूर्धजाः ।
 अखिलानि च तानि भूषणानि च (कर्मधारयः) । वागेव
 भूषणं-अवधारणा पूर्वपद कर्मधारयः । साधु श्चासौ जनश्च-
 विशेषण पूर्वपदकर्मधारयः । लोकस्य स्थितिः (ष. त.)
 प्रवचने पटुः (स. त.) सन्तप्तं च तत् अयं श्च ! नलिन्याः
 पत्रं, तस्मिन् स्थितम् । सागरस्य अन्तः (अन्तर्भागः)
 अन्तःसागरं, श्रुतयः, तासां मध्ये पतितं । समा क्रिया यस्य
 तत् (बहुव्रीहिः) पुण्यं कुर्वन्तीति = पुण्यकृतः । पृथ्वी शय्या
 यस्य सः (ब. व्री.) पयंङ्गे शयनं यस्य सः (ब. व्री.) शाकः
 आहारः यस्य सः (ब. व्री.) कथां धरतीति = कथाधारी
 दिव्यं च, तद्वरतीति । मनः अस्याऽस्तीति = मनस्वी, कार्यं
 अर्थयतीति = कार्यार्थी । जलस्य निधिः (ष. त.) प्रकृत्या
 सिद्धं । महान्तं श्च ते आत्मानं श्च महात्मानः ।

तद्धितान्ताः - दक्षिणस्य भावः दाक्षिण्यम्, शठस्य भावः शाठ्यम्
 ऋजो भावः आर्जवम्, शूरस्य भावः शौर्यम्
 घृष्टस्य भावः घृष्टता, धीरस्य भावः धैर्यम्
 पटो भावः पटुता, (पाटवम्) मुने भावः मौनम्

सुव्धातवः - जलं मिव आचरतीति = जलायते ।

(नामघातवः)	कुल्या	इव	,,	=	कुल्यायते ।
	शिला	,,	,,	=	शिलायते ।
	कुरंग	,,	,,	=	कुरंगायते
	माल्यगुण	,,	,,	=	माल्यगुणायते ।
	पीयूषवर्ष	,,	,,	=	पीयूषवर्षायते ।

सन्धिः - क्वचित् + शाकाहारः (हृत्सन्धिः) विद्वत् + जनः ।
 वाणी + एका (यणादेशः) तेषु + एव; अपि + अगम्यः ।
 शाली + ओदनं;

विसर्गसन्धिः -

नयः + नृपजने (ओ)	प्रीतिः + साधुजने (स्)
वाचकः + जल्दकः + वा (,)	कुशलः + तेषु (,)
दूरतः + अपि (,)	अन्तः + सगर (,)
प्रयशः + न (,)	वह्निः + तस्य (,)
गहनः + योगिनां (,)	हाराः + न (लोपः)
अनुत्सेकः + लक्ष्म्यां (,)	एवंविधाः + कृतयः (,)
पयसः + नाम (,)	सः + पुत्रः (,)
पुण्यकृतः + लभन्ते (,)	देवाः + न (,)
पुरुषाः + कलासु (जिह्वामूलीयं)	मूकः + प्रवचनपदुः (उपध्मानीयं)
पृथ्वीशय्यः + क्वचित् (,)	घृष्टः + पार्श्वे (,)
शाकाहारः + , (,)	धर्मः + परमः (,)
जलनिधिः + कुल्यायते (,)	साराः + परकथाः (,)
सद्यः + कुरंगायते (,)	यः + पीणयेत् (,)
	सुचरितैः + पितर (,)
	रसः + पीयूष (,)

पटुः + वाचकः (र)
भीरुः + यदि (,)
भर्तुः + एव (,)
रत्नैः + महान्ध्रैः (,)
तुलुषुः + न (,)
प्रययुः + विरामं (,)
अभिरतिः + व्यसनं (,)

113

येच + एवं	(वृद्धिः)
केन + उद्दिष्टं	(गुणः)
मोनात् + मूकः	(अनुनासिकः)
तत् + मित्रम्	(„)
उत् + मीलति	(„)
क्षीयन्ते + अखिल	(पूर्वरूपः)
अंगे + अखिल	(„)
अथ + अभ्युदयः	(सर्वणदीर्घः)
कार्यं + अर्थो	(„)
दिव्य + अम्बर	(„)

भाषा लिपिश्च

अमरसिंहः स्वीयनामलिङ्गानुशासने “ग्राहमीतु
भारती भाषा गीर्वाणी सरस्वती” इत्येवं भाषापर्यायवाच-
कान् संजग्राह । भाषव्यक्तायां वाचि इति धातोः
“भाषा” शब्दो व्युत्पन्नः । पूर्वं मानवाः स्वीयभावान्
चेष्टाभिः संकेतैः अस्त-व्यस्तै विविधै ध्वनिभि रनुकरणा-
त्मकै शब्दैः अव्यक्तया वाचा च बहुप्रकारैः प्रकटयितुं
प्रयतन्ते स्म । एवं बहोः काला तृकृतपरिश्रमाणां तेषां
व्यक्ता वाक्संसिद्धा स्यात् । तदेव ते परस्परं भाषन्ते
संभाषन्ते स्म । एवं च जनानां भावप्रकटनार्थं या
व्यक्ता वागवैखरी प्रसिद्धा, सैव भाषे त्युच्यते । एवम्भू-
ताया भाषायाः प्रादुर्भावः कदानु बभूवेति विचारणीयम् ।

महर्षिः पाणिनिः अष्टाध्याय्यां व्याकरणप्रक्रियार्थं
वेदः, छन्दलोकः, भाषा, इति शब्दान् प्रायुङ्क्त । तेषां
विवरणं तु-विद=ज्ञाने, येन धर्माधर्माणां विज्ञानं सिद्धयति,
स वेदः । छदि=आह्लादने, नियमनिबद्धं स ह्यदाह्लादकरं
भवति, तच्छन्दः । लोक्=दर्शने, भाषार्थश्च, येन जनाः
परस्परं संभाषन्ते, स लोकः । भाष=व्यक्तायां वाचि,
यतो जनाः पारस्परिकभाव प्रकटनं कर्तुं प्रभवन्ति, सा
भाषा । एवं छन्दो वेदसंज्ञितो वैदिकशब्दराशिः भाषा

लोकसंज्ञितो लौकिक शब्दराशिश्च प्रप्रथमं एक एव वा,
आहोस्वित् ध्वनतां गतो वा इत्येतदपि परामर्शनीयम् ।

बहवो वैदिकशब्दाः ग्रीक् - लाटिन् - जर्मन् - फ्रेंच-
लिभूनियन् - प्रभृतीनां भाषाणां शब्दैर्बहुभिः स्सास्यं
भजन्तीति, विशिष्य पारसीकानां जेण्डवेस्तायाः भाषा
ऋग्वेदीयभाषायाः अत्यन्तसामोप्यं प्रकृति विकृतिभावं
चोपगच्छतीति च शब्दसादृश्य परिशोधका निरणेषु ।
सकार-हकारभेदेन ईषद्वर्णभेदेन च वैदिकशब्दाः जेण्डवे-
स्ताशब्दाश्च असंख्याका स्सादृश्यं भजन्ति । केषांचित्तु
भेद एव नास्ति । अत्र केचिद्बुदाह्वयन्ते —

सप्त-हृत्	अवस्था-अवेस्ता	देव-देव
सिन्धु-हिन्दु	छन्दः-जेण्ड	इन्द्र-इन्द्र
असुर-अहुर	आर्याणां बीज-ऐर्यनवैजो	
मन्यन्ते-मैन्यन्ते		
मेरु मोरु		

अथैव मेव अस्या अन्यासां च भाषाणां विद्यमानस्य
सादृश्यस्य कतिपयान्युदाहरणानि दीयन्ते

संस्कृतं	ग्रीक्	लेटिन्	जर्मन्	आग्लम्
अस्ति	एष्टि	एस्त	इष्ट	इस् (ज्) (is)
भरामि	फेरो	फेरो	बैरा	बर्

द्वौ	दुवो	दुवो	द्वे	दु (Two)
सप्त	हेप्ते	सेप्तेम्	सिबु	सेवेन्
नवः	न्यो	नोवुस्	न्यूए	न्यू (New)
पिता	पाटेर्	पाटेर	फाटर्	फादर् (Father)
भ्राता	प्राटेर्	प्राटेर्	ब्रूदेर्	ब्रदर्
माता	मेटेर्	माटेर्	मुट्टेर्	मदर्
जानुः	गोन्	गेनू	किन्यू	नी

एवं स्वल्पैः भेदैः बहूनि पदानि प्राचीनभाषासु उपलभ्यन्ते । अत एतादृश शब्दसादृश्याधारेण इदं निर्णेतुं शक्यते यत् हैन्दवार्याणां पूर्वजः पूर्वं कदाचित् यस्मा त्कस्माच्चित्प्रदेशा त्सजातीयेभ्यो वियुक्ताः प्रस्थिताः स्युरिति; अथवा तेभ्यो ग्रीक् प्रभृतिभाषाभाषिणः पृथग्भूताः स्युरिति ।

एवं मूलस्थानात् प्रवासाय प्रस्थितानां शाखायाः ग्रीक् प्रभृतिभाषा भाषिणी पृथग्भावानन्तरं इरान् (आर्यन्) प्रदेशे पारसीकै विच्छेदानन्तरं "सप्तसिन्धु, देशं प्राप्ता या बृहच्छाखा आर्याणां, तदीया एव वैदिकार्या स्सन्तः सूक्तमन्त्रान् संददृशुरिति सम्भाव्यते । सैव वैदिकी भाषा पूर्वं तेषां नित्यव्यवहाराय समुपयुक्ता स्यादिति वक्तुं युक्तम् । साऽपि स्थितिः चिरं नाऽनुवृत्तेति स्पष्टं, यतः प्रवर्धमाने संघे, देशे विस्तृते च सति,

नूतनवृत्तीनां नवीनवस्तुजातानां आवश्यकत्वेन अन्यजातीयैः
 सम्बन्धे संघर्षे च नूतनशब्दानां व्यवहारोपयुक्तता केषां
 चिदनुपयुक्तता च सम्भाव्यते । व्यावहारिकभाषाणां
 मियं नैसर्गिकी स्थितिः । प्राचीनार्याणां कालेऽपि तेषां
 भाषाया मोदृशः परिणामो बभूवेति सम्भाव्यते । एवं
 प्रवर्धमानं परिवर्तमानं च शब्दजातं छन्दोबन्धस्य अनूकूलं
 सदुदात्तपावनरूपेण वेदद्रष्टॄणां वाग्वैश्वर्या प्रकाशितं
 वेदेषु स्थिरतां गतम् । यद्यपि तच्छब्दजातं वैदिकसाहित्ये
 स्थिरतां गतं, तथाऽपि जनसामान्यस्य मुखे मुखे मुहुर्मुहु
 र्जायमानं परिवर्तनं को वा निरोद्धुं शक्नुयात्? अतः क्रमेण
 अचिरेणैव कालेन वैदिक लौकिकशब्दाः किञ्चित्प्रभेदं गताः
 पृथग्भाव ममजन्निति वस्तु-तत्त्वम् । तत्र वर्णलोप-वर्णगम-
 वणदिश-वर्णव्यत्ययादिरूपा विकाराः दृश्यन्ते । आर्याणां
 प्राथमिकव्यवहारे वर्णलोपादिना भिन्नतां गताः शब्दाः
 सर्वेऽपि वेदेषु लब्धस्थानाः स्थिरा बभूवुः । यथा-गृष्णामि-
 गृह्णामि, जभार-जहार, हिरण्ययेन-हिरण्ययेन, पन्थाः-
 पन्थानः, व्योमन् व्योस्मिन्, देवासः-देवाः, कर्णेभिः-कर्णैः,
 अस्मे-अस्मभ्यं, युष्मे-युष्मासु-इत्यादयः । व्यवहारमात्र-
 स्थिताः केचिच्छब्दाः कालप्रवाहे विकृतिं गताः स्युः ।
 अत एव द्वयमप्येतच्छब्दजातं प्रप्रथमं एकं सत् पश्चात्
 द्वित्वं प्राप्य कतिपयकालपर्यन्तं सामीप्यं तत्तद्दृश्यते

द्वीयस्त्वं च गत्वा अन्ते सर्वथा पृथग्भाव मभजदिति
 सुवचम् । सत्यप्येवं द्वैधीभावे उभयत्र समानो वर्णसमा-
 स्नायः शब्दमूलानि बहूनि शब्दरूपाणि चैतत्प्राचीनैकत्वं
 स्मारयन्त्येव । कालक्रमेण लौकिकी भाषा अनेका
 न्यन्तराण्यतीत्य यथा यथा सुदूर सागता, तथा तथा
 शब्दकाठिन्येन अर्थगाम्भीर्येण परुषोच्चारणेन विलक्षणे
 नाम-क्रियादिरूपैः प्रत्यक्षर-प्रत्यक्षस्वरै रुदात्तस्वरूपेण च
 वैदिकभाषायाः दुरव-बोधता इत्थम्भूता समापतिता,
 यदुभयभाषाभिज्ञैः नैरुक्तैः वैयाकरणै विद्वद्भिः परिच्छि-
 द्वाऽर्थो व्याख्यातव्य आसीत् ।

लौकिकभाषायाः यदा नियमहीनता जायमानाऽसी-
 त्ता काश्यप शाकल्य-शाकटायनादिभिः मुनिभि र्व्याकरण-
 संस्कारः तत्तत्कालेषु क्रियमाण एव आसीदिति पाणिनीये
 तेषां प्रशंसया ज्ञायते । तेषां व्याकरणेषु शाकटायनस्य
 शब्दानुशासन मेव सजीव मस्तीति ज्ञायते । इतर
 व्याकरणाना मसमग्रतया लौकिकयाः स्वच्छन्द विजम्भ
 णेन च विकृतैः शब्दजालैः भाषान्तरोत्पत्ति मुत्पश्यन् पाणि-
 न्याचार्यः आर्यभाषां सम्यक् शा-तुं अष्टाध्यायीं प्रणिनायेति
 सुविदितमेव । तदनुसरेण वररुचिः (कात्यायनः)
 पतञ्जलिश्च भाषां नियम-निबद्धा मकाष्टाम् । एवं
 शब्दशास्त्र मनुसृत्य संस्कारं प्राप्ता आर्यभाषा "संस्कृत"

मिति प्रथिता । विकृतशब्दः पाणिनेः पूर्वं मेव व्यवहारे आसीदिति वाल्मीकि रामायणात् ज्ञायते । वार्तिक-कारवररुचिः समकालिकेन पूर्वेण वा वररुचिना प्रणीतेषु प्राकृतसूत्रेषु संस्कृत शब्दः श्रूयते । इदं प्राकृत व्याकरणं श्री. पू. 500 वत्सरेभ्यः प्राचीनं भवति । अत्र संस्कृतात् शौरसेनप्राकृतं, ततः पैशाची च प्रादुरभूतिं त्यक्तमस्ति । किन्तु, पैशाच्येव शौरसेन्याः पूर्वं प्रादुर्भूतेति केषां चिन्मतम् । एवं संस्कृत प्राकृत-संबन्धपरिशीलनेन पाणिनेः पूर्वं मेव आर्यभाषातः विकृतशब्दजालं मुद्गूय काचिद्भाषा बभूवेति सैव सांकर्यदोषासंस्पृष्टं शब्दानुशासनेन संस्कृतं स्वरूपं प्राप्य “संस्कृत” मभवदिति ज्ञायते । विकृतेः प्रकृति रार्यभाषेति वक्तव्ये वररुच्यादयः स्वसमये प्रसिद्धां संस्कृतसंज्ञां प्रयुक्तवन्त इति, एवं भाषास्थाने सुप्रसिद्धया “संस्कृतवाङ्मय” मिति प्रतीतिर्जातेति ज्ञायते ।

एतावता परिशीलनेन आर्यावर्तं प्राप्तानां मार्याणां मातृभाषैव वेदस्य लोकस्य च मूलं मिति लौकिकभाषायाः अन्तिमं परिणतं परिनिष्ठितं परिमार्जितं स्वरूपं मेव संस्कृत मिति तदेव पश्चान् विकृतस्वरूपाणां प्राकृतानां मातृभाषाऽसीदिति च ज्ञायते ।

अत्रेदं भवधेयं यत्लौकिक्येव काले काले परिवर्तमानाऽसीदिति न; किन्तु वैदिक्यपि इत्याकृतम् ।

मन्त्रभागगतं उच्चरणकाठिन्यं शब्दसौष्ठवं च ब्राह्मण
भागे किञ्चन्मन्दायितम् । तत्राऽपि विशिष्य वेदान्तेषु
सरलतास्त्यन्तं प्रस्फुटा । ग्रान्थिक-व्यावहारिकभाषाणां
अवश्यका अनिवार्या वा लौकिकभाषाधर्माः वैदिकभाषाया
मपि परिदृश्यन्त इति वाङ्मयरहस्यं ज्ञेयम् । “यथा
लोके तथा वेदे” इति नूनं मस्मिन् विषये समन्वेति ।

वेदकालनिर्णय इव भाषोत्पत्तिकालनिर्णयोऽपि दुष्कर
एव । भारतीयपरम्परानुरोधेन वेदानां नित्यत्वस्य
अपौरुषेयत्वस्य चाऽङ्गोकारे भाषाया अपि तदुभयं स्वतः
सिद्धयेत् । तथा च भाषा अनादि रपौरुषेया च स्यात् ।
सृष्टे रपि वेदशब्दा एव मूल मिति वदतां वैदिकानां मतेन
आसृष्टे राप्रलयं भाषाया अपि आकाशादिव दापेक्षिक-
नित्यत्वे भाषोत्पत्तिः ब्रह्मण एव सृष्टिकर्तुर्मुखाज्जातेति
अतएव भारत्या भाषाया ब्राह्मीत्वं सिद्धं संगच्छेत ।

वैदिक विज्ञानस्य अनादित्वेऽपि छन्दोरूपं गतस्य
वेदस्य षट्त्वेन प्रसिद्धानां ऋषीणां कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि
वेदकालनिर्णयो दुष्कर इति वीबर् पण्डितः प्राह; यतो
वेदा बहुपुरातनाः । ऋग्वेदपरिशोधने निजजीवितकाल
समस्तं यापयित्वाऽपि मोक्षमूल-पण्डितः (नाकस्मुल्लर्)
वेदकालं क्री. पू. 1200 वत्सरेभ्यः पूर्वं न मन्यतेस्य ।

भेक्डानल् महाशय स्तु तमेवं कालं किञ्चिदिव विमृश्य
 की. पू 1500 पर्यन्तं मनूनुदत् । विट्नीपण्डितः की. पू.
 2000 कालं प्राह । ब्रन्हाफरनामा विमर्शकः की. पू 2800
 कालं प्रत्यपादयत् । जाकोबी पण्डित स्तावत् 4000
 वर्षेभ्यः परस्तादेव संभवेदिति प्राह । आर्यावर्तवादी
 अविनाशचन्द्रदास स्तु ऋग्वेदे चतुस्समुद्रवर्णनात् तल्लोपा
 त्पूर्वमेव ऋग्वेदकालो भवितुं महतीति वदति । तदी-
 याभिप्रायेण भूगर्भशास्त्रपरिशोधनेन च लक्षवर्षेभ्यः
 प्राग्भवेत् । भूगर्भशास्त्रपरिशोधनं मूलकान् प्रलयकाल-
 मूलकांश्च अभिप्रायानाधारीकृत्य वेदकालं निर्णये प्रवृत्ता
 नितान्तं पुरस्तादत्यन्तं परस्ताद्वाऽऽपतेयुः । यथा-
 कथञ्चित् वेदकालनिर्णयो निर्विवादं सिद्धान्तं नाऽश्रयति ।
 एतत्सर्वं कूलंकषं विमृश्य लोकमान्य बालगंगाधरतिलक
 महोदयेन "वेदेषु उत्तर ध्रुवनिवासः," मृगशीर्षम् (Orion)
 इति स्वविरचिते ग्रन्थद्वये खनोळः विज्ञानं परिशोधनेन
 ग्रीक्-पारसीकादि-गाधानां परामर्शेन च यो वेदकालं निर्णयः
 कृतः, स तावदत्रोपादेयतया प्रतिभाति ।

उत्तरध्रुवमण्डले पञ्च वा चत्वारो वा हिमप्रलयां
 स्संबभूवुरिति, द्वावेव बभूवु रिति च भूगर्भशास्त्रज्ञानं
 मते द्वैविध्यं मस्ति । अत्र द्वितीयं मेव समुचितं भवितुं
 महतीति बहवोऽभिप्रयन्ति । अन्तिमहिमप्रलयात्पूर्वं

बहुसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् तत्र मानवनिवासचिह्नानिपरिदृश्यन्त
इति स च प्रलयः क्रि. पू. 8 अष्ट वा 10 दश वा
सहस्राणि वर्षाणा मतीत्य संबभूवेति अमेरिका भूगर्भ-
शास्त्रज्ञाना मभिप्रायः । तिलकमहाशयः इम मभिप्रायं
समर्थयन् मृगशीर्षाख्य स्वीयग्रन्थे वेदकालनिर्णयार्थं देव
मनुष्यमानं स भीकृत्य अदिति युगादि निर्णय मेव मकर्षोत् ।
तन्मतानुसरेण -

उत्तरध्रुवहिमप्रलयानन्तर युगारम्भः क्रि. पू. 10,000
अथ वा 8000 संवत्सराः । वेदसूक्तेषु प्रतिपादिता बहवो
विषयाः हिम - प्रलयात्पूर्वकालिका इति वैदिकमहर्षयो
जानन्ति । बहुपुरातना स्त एव विषया स्सूक्तरूप
मभजन्त ।

क्रि. पू. 8000-5000. अयमेव कालः आर्यनागरिक-
तायाः प्रथमयुगं भवति । अस्यैव आदितियुगं अथवा
पुनर्वसुयुग मिति नामान्तरम् । अस्मिन् युगे उत्तरध्रुव-
प्रदेशत्प्रस्थिता आर्याः क्रमेण आसियाखंडादिषु सञ्चरन्तः
प्राचीनवैदिकविज्ञान-विकासाय प्रायतन्त ।

क्रि. पू- 5000-3000 मृगशीर्ष युगम् । आर्य-
नागरिकताया इदं द्वितीयं युगम् । ऋगादिवेदानां बहूनि
सूक्तान्याविष्कृतानि । हिमप्रलया त्पूर्वकालादारभ्य

प्राचीन महर्षिपरम्परा मुखेन सम्प्राप्त वैदिकविज्ञानं
अविस्मरन्तो वाक्पेटिकासु ऋषयः स्सञ्चितवन्तः ।

क्रि. पू. 3000-1400 कृतिकायुगम् । आर्यसभ्य-
ताया स्तृतीयं युगं मिदम् । अस्मिन् समये तैत्तिरीय
संहिता, ब्राह्मणानि एवमादयो वेदशाखाः संपूर्णतां गताः ।
तैत्तिरीया त्पूर्वं सामवेदस्य पश्चादथर्ववेदस्य चाविर्भाव
स्मुवाचः । तैत्तिरीय सामवेदयोः पौर्वापर्यविषये मतभेदे
सत्यपि, उभयोरप्यर्वाचीनोऽथर्ववेद इत्येतत् स्पष्टम् ।

क्रि. पू. 1400-500 सूत्रयुगम् । इदं आर्यसभ्यतायां
चतुर्थं युगं भवति । इदं गौतमबुद्धस्य पूर्वयुगम् । अस्मिन्
काले विविधानां सूत्राणां वेदान्तानां च प्रादुर्भाव आसीत् ।

तिलकमहाशयस्य सिद्धान्तानुसारेण वेदानां प्राची-
नता अदिति युगे अर्थात् क्रि. पू. 6000 प्रभाव महति ।
सत्येवं भाषोत्पत्तिकालः ततः पूर्वतरः पूर्वतमो वा भवितु
मर्हति ।

आर्यलिपि.—भावप्रकटनार्थं यथा भाषा आवश्यकी
तथा भाषायाः स्थिरीकरणाय लिपि निर्माणमपि परि-
पूर्णतां गतं स्यात् । हैन्दवार्यभाषायाः लिपिः कदा प्रादु-
र्भूता इति प्रश्नस्य समाधानं न तावत्सुलभं भवति ।
पाश्चात्यपरिशोधकैः भूतभोन्तरालव्याप्तैः परिशीलने
रिदं प्रकटितं यद्वैदिकार्या लिपि न जानन्ति इति । गुरु-

मुखतः शिष्या वेदध्ययनाभ्यासं कुर्वन्ति स्म । अत एव वेदाः श्रुतय इति प्रथिताः । एवं लिपिज्ञानावश्यकता तेषां नैवाऽसीदिति तेषां वादः । गुरुमुखतोऽध्ययनं, वेदानां श्रुतित्वं चेतुर्भ्यं लिपिज्ञानबाधकं न भवति । वैदिकार्या लिपिं न जानन्तीत्येतदसंबद्धं प्रलपितमेव भवेत् । यत्र क्वाऽपि देशे या काचिन्मानवजातिः संस्कृतिं सभ्यतां नागरिकतां च प्राप्नोदिति चेद्वस्तुस्थितिः तर्हि साऽवश्यं लिपिं जानातीत्येव सुवचम् । अस्यः दशायां इतरजातिभ्यः पूर्वं स्वकीयप्रज्ञाचक्षुषा वैदिकसूक्तानि संदृश्य खगोलविज्ञानेन सूर्य-चन्द्र-नक्षत्रादिगतिविधानं पक्ष-मास-संवत्सर-दिनानि, एकत्वसंख्यामारभ्य परार्थपर्यन्तं संख्याश्च गणयन्तः, कृषि-वाणिज्यादिकं कुर्वन्तः, अनायैर्युध्यन्तः, ताना वशे कुर्वन्तः, बहुप्रकारेण विलक्षणलोकज्ञानेन, नागरिकताविषयेन शोभायमाना वैदिकार्या लिपिं न जानन्तीत्येतद्वालिशभाषितम्, हास्यास्पदं च न चेत्किं वाऽन्यद्भवति? लिपिविषये गोल्ड्स्टेक्करनामकः जर्मन् पण्डितः स्वीयपाणिनिपीठिकायां पाणिनिः क्री. पू. ४ मशताब्द्यामासीदिति, स लिपिं जानातीत्यलिखत् । एतादृशान् पण्डिताभिप्रायान् भिन्नभिन्नान् सर्वान् परिशील्य को. लक्ष्मणरावुमहोदयः लिपिमधिकृत्य सविस्तरं विमृश्य "अक्षराणि" इति स्वकीयनिबन्धसिद्धान्तितवान् । लिपिसिद्धान्तसारस्तावदत्र प्रस्तूयेते ।

सर्वमहांश्चक्रवर्ती अशोकः, यः क्री. पू. 274-237 मध्ये पाटलीपुत्रं राजधानीं विधाय हिन्दु-देशं परिपालनं कृतवान्, देशे सर्वत्र धर्मशासनानि स्थापयामासेति तत्र हिन्दुस्थानस्य वायव्यदिगन्तराले सीमाप्रान्ते समुपलब्धानां शासनानां लिपिः अपसव्यविधानेन-दक्षिणतो वामभागान्तं विद्यमानां खरोष्ठी इति व्यवह्रियते; तदन्यत्र देशे सर्वत्रोपलब्धानां शासनानां "लिपिः सव्यगत्या - वामतो दक्षिणभागान्तं स्थिता "ब्राह्मी" इति नाम्ना व्यवह्रियते चेति सुविदितम् । अतः परिशोधकैस्सर्वे रपि अयं लिपिकालोऽवश्यं मङ्गीकर्तव्यः । देशे सर्वत्र जनाः धार्मिक-विषयान् यथा जानीयुस्तथा अशोको धर्मशासनानि स्थापयामासेति हेतुना तस्मिन् काले लिपिः देशे सर्वत्र व्याप्ताऽसीदिति सुवचम् । पौत्रस्य काले व्याप्ता लिपिः पितामहस्य काले सर्वथा नासीदिति साहसोक्तिः । अशोकस्य पिता बिन्दुसारः (क्री. पू. 297, 274), तस्य चन्द्रगुप्तः (क्री. पू. 321-297), ततः पूर्वं 321-297), ततः पूर्वं अन्तिमनन्दवंशीय राजन्ये राज्यं शासति, ग्रीक्चक्रवर्ती अलेग्जाण्डर् हिन्दुदेशस्योपरि दण्डयात्रां विधाय वायव्यभागं किञ्चिद्वशीकृतवान् । तेन सह हिन्दुदेशं मागतः "नियार्कस्-" नामा सेनानी, अन्तिमनन्दं हत्वा चक्रवर्तित्वं प्राप्तस्य चन्द्रगुप्तस्य समीपे सेल्यूकस्नामकेन (शल्यकेश) ग्रीक्देशस्य राज्ञा प्रेषितः मेगस्तनीस्नामा (मेघस्थान)

राजदूतश्च-हैन्दवा लिपिं न जानन्तीति लिलिखतु रिति केचित्पाश्चात्यविमर्शका अभिप्रयन्ति स्म । किन्तु तेषां मभिप्राया न समीचीना इति मेगस्तनीस्-लेखनेनैव विदितमासीत् । स हि हिन्दुदेशे प्रधान-मार्गाणां पार्श्वे दूरसूचकानि चिह्नानि स्थानविशेषं सूचकानि चिह्नानि च शिलाफलकेषु खचितानि स्थापिता न्यासन्निति, चन्द्रगुप्तात् पूर्वं 6451 वत्सरेषु राज्यं कृतवतां 153 त्रिपञ्चाशदुत्तर-शतसंख्याकानां राज्ञां नामावलिं सूचयन्ती काचित्पट्टिका तस्यास्थाने मया दृष्टेति वचनेन पूर्वोक्ताभिप्रायः सत्यत्वं कथं प्राप्नुयात्? लिपिं विना राज्ञां नामावलिः पट्टिकायां कथं स्यात्? अंकान् विना पुरातनानां राज्ञां राज्यकालाः कथं भवबोधिताः स्युः? विनाऽक्षरैर्गम्यस्थानानां नामानि शिलाफलकेषु कथं वा खचितानि स्युः? किं च, अस्तु नामैतन्; पित्रवाशासनात्पुरातनं शासनं मद्यावधि न दृष्टम् । तदेकं मृण्मयं पात्रम् । बुद्धस्य सगोत्रैः शाक्यैः तदीयास्थि-सञ्चयनं तस्मिन्मृत्पात्रे कृत्वा भूगर्भे निक्षिप्तमिति प्राचीनपालीभाषायां तदुपरि विलिखितमस्ति । अत्र केचित्-बुद्धस्य मरणकालीनोऽयं विषयः, किन्तु शासनं तावत्तत्पश्चाद्भवमिति वदन्ति । शासनभाषा यतः प्राचीना, तत एव हेतोः शासनं अपि प्राचीनमेवेति केषाञ्चिद्वादः । शासनभाषा मनुसृत्य तच्छासनं बुद्धस्य निर्वाणकाले सम्भूतिमित्युक्ते लिपिः क्रि. पू. 500 संवत्सर

पर्यन्तं गच्छेत्; तदात्वे शासन-लेखनाचारस्य सद्भावेन ततः पूर्वमपि गन्तुं शक्यम् । अत्र ग्रन्थप्रामाण्यान्यपि सन्ति ।

अशोकस्य काले प्रकाशिते “ललित विस्तरा”ख्ये बौद्धमतग्रन्थे बुद्धः ब्राह्मी-खरोष्ठी-पुष्करसारी अंगलिपि-मगधलिपि - देवलिपि - नागलिपि - मध्याक्षरविस्तरलिपि-संख्यालिपि-हूण लिपि प्रभृतीः 64 चतुष्षष्टिसंख्याका लिपीः जानातीत्यभिर्वर्णित मस्ति । अत्र काश्चिल्लिपयः अक्षकस्वरूपाश्चेत् काश्चिच्चित्ताकारा लिपयो भवन्तीति ज्ञायते । इयं त्संख्याकानां लिपीनां परिज्ञानं बुद्धस्याऽसीद्वेति न प्रस्तुतोंऽशः । ललितविस्तरकर्तुः काले प्रचारे वर्तमानानां इयत्संख्याकानां लिपीनां मूलं प्राचीनो लिपि-सम्प्रदायः परम्परायुक्तः अनुवर्तमान आसीदित्येव वक्तव्य मस्ति । शतशोऽथ महत्तशो वर्षेभ्यः प्रागारभ्य विविधरूपैः विस्तृतः लिपिसम्प्रदायः तस्मिन् काले प्रचार-पथ मागत इत्यनुमातुं शक्यते ।

पाणिनेः कालं पश्चात्स्थापयितुं केचि त्प्रायतन्तः; परन्तु स कालः क्री. पू. 8 मशताब्द्यां सम्भवतीति जर्मन्-पण्डितः गोल्डस्टेक्कर् महाशयो निरणैषीदिति स्पष्टपूर्वम् । पाणिनिः दिवा - विभा-निशेत्यादिसूत्रे (3-2-21 अष्टा-ध्यायो) लिपि-लिबि-शब्द निर्देशन पुरस्सरं लिपिकर-

लिपिकर-रूपानुशासनं मकरोत् । तेन पाणिनेः काले लिपि-व्याप्तिं निराबाधेति सुवचम् । किन्तु लिपिकरशब्दस्य शिलाफलकेषु शासनलेखक इत्यर्थं वदन् मेक्स-मुल्लरपण्डितः पत्रेषु अक्षरलेखनाचारं स्तदानीं नाऽसीदिति अभिप्रैति । अयमभिप्रायः कथं समुचितो भवतीति विचारणीयम् ।

लिप-उपदेहे, इति धातोः लिप्यतेऽनया पत्रमिति लिपिशब्दो व्युत्पन्नः । लिपिं करोतीति लिपिकारः । लिख=अक्षरविन्यासे, लिखतीति लेखकः; इति धात्वर्थं परिशीलनेन उभयोर्भेदस्तावत् दृश्यते । अमरसिंहस्तु लिपिकर-लेखकशब्दौ पर्यायत्वेनाऽग्रहीत्; लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके" इति । अशोकशासनानां धर्मलिपय इति नामाऽस्ति । सत्यञ्चैतत्; किन्तु शिलाशासनानां उल्लेखिनी (उलि) प्रभृतौन्युपकरणानि सम्पादयतां तदानीन्तनानां ताळपत्रेषु भूर्जत्वक्षुच अक्षर-विन्यासं कर्तुं अयश्शलाकाद्युपकरणानि निर्मातुं सामर्थ्यं मभ्यूहो वा कुतो न स्यात्? शिलाशासनमेव लेखनं लिपिश्च भवितुं अर्हति, पत्रादिषु लेखनं लिपिर्न भवितुमर्हतीति केन वा प्रमाणेन निश्चेतुं शक्यते? केनाऽपि वर्णेन रागेण रसात्मकेन द्रव्यपदार्थेन लिखिताऽपि लिपिर्भवतीति हि लिपिधात्वर्थात् ज्ञायते ! लिप-लिख-धात्वर्थविचारे सति शिलाफलकेषु अक्षरविन्यासो लेखन-

पत्रादिषु अक्षरविन्यासो लिपिरिति च पाणिनिकाले व्यवहार आसीदिति प्रतीयात् । पश्चा दुष्योः समानार्थ कतया निघण्टुकाराः पार्यायपदत्वेन परिगृहीतवन्तः स्युः । एतावन्मात्रेण पत्रलिपिः पाणिनिकाले नाऽसीदिति वक्तुं नैवाधारः । अत्रैवान्यत्किञ्चिदुदाह्रियते । इन्द्र वरुणेत्यादि सूत्रे पाणिन्याचार्यः यवनानी शब्दं लिप्यर्थकं शशास । “यवनाल्लिप्याम्, इति वार्तिक कात्यायनोऽपि व्यवृणोत् । यवन-यवाल्लिपिदुष्टे, इति शाकटायनसूत्र मनुसृत्यैव पाणिनि यवनानीरूपं स्वीयसूत्रे शशासेति स्पष्टम् । अनेन पाणिनिकाल एव न, किन्तु ततः पूर्वस्य शाकटायनस्याऽपि काले लिपि व्यवहारे आसीदिति तदनीन्तना आर्याः स्वीयां लिपि मेव न; किन्तु नवीनां यवनलिपि मपि जानन्तीत्यवगम्यते ।

वेदेषु लिपिशब्दो वा तदुपकरणानां प्रस्तावो वा यद्यपि नाऽस्ति; तथाऽपि अक्षर-वर्ण शब्दौ प्रायेण प्रयुक्ता स्तः । द्वय मध्येतत् ध्वन्यात्मकतया प्रतीयत इति वक्तुं शक्यम्; तथाऽपि वर्ण धात्वर्थस्य, वर्णशब्दार्थस्य च परिशीलने कृते, वेदकाले लिपिसङ्भावस्यावकाशो महानस्ति । पाणिनीय धातुपाठे वर्णधातोः वर्णक्रिया-विस्तार-गुणवचनानीति त्रयोऽर्थाः सन्ति । वर्णशब्दः इमानर्थान् बोधयन् समस्तवाङ्मये व्याप्तोऽस्ति । इमान् धात्वर्थान्

ननुसृत्यैव अमरसिंहादयः वर्णशब्दस्य द्विजातिः, शुक्लादिः
स्तुतिः, अक्षरं, तालविशेषः, ब्रह्मचर्यं, विशेषणं, विलेपनं,
कुथा इति नानार्थानाहुः ।

वर्णो द्विजातौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाऽक्षरे ।

वर्णं स्तालविशेषे स्याद् ब्रह्मचर्ये विशेषणे ।

विलेपने कुथायां च ॥ इति

अपि च, ब्राह्मणादि द्विजातिवाचकस्य वर्णशब्दस्य
कपिलारुणपीत कृष्णवर्णैः निरूप्यमाणाः ब्राह्मणादिवर्णाः-
जातयः-इति व्याख्यातारोऽर्थं व्यलिखन् । अस्यार्थस्य
प्रमाणीभूतं विष्णुपुराण-वचनं-

कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चेति पृथक् पृथक् ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चेति विवक्षिताः ॥ इति

इत्थम्भूतस्य वर्णधात्वर्थविवरणस्य वर्णशब्द-
वैविध्यस्य च परिशीलनेन इदं ज्ञायते यत् कपिलादिवर्णैः
ब्राह्मणादिजातीनां वर्ण-शब्दवाच्यत्वं सन्निव नीलारुणादिकै
वर्णैः लिख्यमानतया अक्षराणां वर्णशब्दवाच्यत्वं सिद्धं
स्यादिति । कस्मिंश्चिच्छलाफलके केन चिच्छला
शकलेन लेखने अक्षराणि शुक्लानि स्युः ; पत्राणां रसेन
मण्ड्या वा भूर्जपत्रेषु लेखने तान्यक्षराणि हरितानि कृष्ण-

वर्णानि वा स्युः । एवम्भूता अक्षराणि सर्वाण्यपि शुक्ल-
पीतादिवर्णैः लिख्यमानतया वर्णशब्दवाच्यान्यासन् । नैत-
न्महच्चित्रं अद्भुतं वा यत् ऋषयः स्वोच्चरितानां स्वर-
व्यञ्जनानां ईदृशं रूपकल्पनं कृतवन्तः स्युरिति । सहित
विज्ञान सम्पन्नानां ऋषीणां, तदीयमहाप्रतिभाया इव
अक्षररूपकल्पनात्मिका लिपिर्न दृग्गोचराऽभूदिति कथन
मेव विचित्रम्; अतिमानुष मन्त्र ब्राह्मण-द्रष्टारः लिपि-
सकल्पयन्नित्येतन्न विचित्रम् । अत्रैकं निदर्शनम् —

ऋग्वेदादिषु दृश्यमानानि खगोल विशेषवर्णनान्येव
पश्चात् ज्योतिश्शास्त्र विजृम्भणस्य बीज मित्येतन्निवि-
वाद्दम् । तदानीं तेऽनुकूलान्युपकरणानि निर्मायैव खगोल
परिशोधनं कृतवन्तः स्युरिति यद्यपि न वयं वक्तुं पार-
यामः; तथाऽपि अधुनातनैः उपयुज्यमानेभ्यः उपकरणे-
भ्योऽपि विलक्षणाया सुनिश्चितज्ञानदृष्टिः यश्च प्रतिभाविशेषः
तावेव तेषां परमोपकरणस्थानीयावास्ता मिति विस्पष्टं
वक्तुं शक्नुमः ।

वेदेषु परिदृश्यमानं ज्योतिश्शास्त्रसम्बन्धि विज्ञानं
क्रि. पू. 2780-1820 मध्यकालीन मिति वीबर् पण्डितः
सूचयति । मृगशीर्षं प्रथमनक्षत्रत्वेन यस्मिन् काले
वैदिकार्याः पर्यगणयन् स कालः क्रि. पू. 5000-3000 मध्य
काल इति तस्यैव मृगशीर्षयुग मिति तिलकमहोदयेन

सिद्धान्तितम् । अस्मिन्नेव युगे ऋगादिवेदेषु बहूनि सूक्तान्याविष्कृतान्यासन्निति तेन प्रतिपादितम् । एवं नक्षत्रगतीः मेषादिराशीनांगतीः दिन-मास-संवत्सर-परिमितौ च ते वैदिकार्याः सम्यग्जानन्तीति सर्वं संहिता-ब्राह्मणेषु बहूनि प्रमाणान्युपलभ्यन्ते । अतः स्तदीयज्योतिःशास्त्र-विज्ञानस्योदाहरणं मेकं दीयते । चान्द्रमानात् सावन-मानस्य षट् दिनानि अधिकानि भवन्ति । पूर्वस्मिन् काले वैदिकार्या इमं भेदं ज्ञात्वैव यज्ञकर्मादिषु तानि षट् दिनानि उत्सृज्यानीति निर्णयं मकार्षु रिति तैत्तिरीय-संहितायां दृश्यते । किंच, चान्द्रमानात् सौरमानस्य 12 द्वादश दिनान्यधिकानि भवन्ति । इमं मपि भेदं ज्ञात्वा वार्षिकसत्रं चिकीर्षन्तो वैदिकार्याः अधिकदिनेषु द्वादशसु यज्ञोपक्रमणार्थं पूर्वङ्गकर्माणि कर्तव्यानीति निश्चितवन्त इति तत्रैव संहिताब्राह्मणे दृश्यते । एवं कला-काष्ठादि-परिमाणेषु ईषणमात्रस्याऽपि भेदस्य अवकाशं मदत्वा दिन-पक्ष-मास-संवत्सर-निर्णये, त्रिविधसंवत्सर-प्रभेदनिरूपणे च सूर्य-चन्द्र-नक्षत्रगति-प्रमाण-विज्ञानार्थं गणित-ज्ञानं मावश्यकं ननु ! किं तद्गणितज्ञानं केवलं वाचोविधेयं भवितुं मर्हति ? शतानि, सहस्राणि लक्षाः, कोट्यश्चेति संख्याः संकलन-गुणन-विभाजनादि प्रक्रियाभिः यदि उपयोज्याः तर्हि अंकज्ञानं मावश्यकम् । अज्ञात्वा अंकान्, विना च तेषां लेखनं, कथं गणित-व्यवहारः कर्तुं शक्येत ?

तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रोक्ताः संख्याः सर्वाः विना फलकं, पत्रं, लेखिनीं चाऽवगन्तुं नाऽलं भवति सर्वेश्वरोऽपि । क्रमाद्दशगुणितानां संख्यानां परार्थपर्यन्तानां गणनं न केवलं मौखिकं भवितुं मर्हति । फलकेषु पत्रेषु च विना लेखनं, विना अंकानां अक्षराणां तद्विन्यासात्मिकायाश्च लिपे विज्ञानं ज्योतिर्विज्ञानं खेखेल वत्स्यात् । अतः प्राचीनशासनानां अभावमात्रेण हैन्दवार्याः लिपिं न जानन्तीति वचनं नूनं हास्यास्पदं मेव भवेत् ।

एवं पुराणगाथाऽप्यत्र उपबृंहणात्मकं प्रमाणं भवति । वेदापहरणगाथायाः प्रामाण्यं मप्यत्रोपयुज्यते । नैमित्तिकप्रलयकाले यदा ब्रह्मा निद्रामुद्रित आसीत्, तदा सोमक इति हयग्रीव इति वा कश्चिदसुरो वेदराशिं जहारेति पौराणिकी गाथा स्मर्यते । यदि वेदाः केवलं ब्रह्मणो मुखस्था एव स्युः ग्रन्थस्था लिपिबद्धा वा न भवेयुः, तर्हि वेदापहरणं कथं वा घटेत् ? अतोऽनं याऽपि कथया वैदिकार्याणां काले लिपि परिज्ञानं मासीदिति ज्ञायते । सा च लिपिः अशोकचक्रवर्तिनः काले ललितविस्तरेण प्रोक्तायाः ब्राह्मीनाम्न्याः लिपेः मातृभूता स्यादिति सुक्चम् । मण्या लेखनाचारः परं बुद्धस्य काले व्याप्तः स्यादिति, तत्खननस्थानीयकुड्येषु दृश्यमाना मणीलिखिताक्षपंक्ती राशिय निणिन्युः । इतः परं सत्रं किं वा प्रमाणं

मावश्यकम् ? एत्समर्थको नवीन परिशोधनांशोऽपि प्रदीयते ।

सिन्धुदेशे लार्काना (जिल्लायां) मण्डले, लार्काना नगरस्य 25 पञ्चविंशति मैल् परिमिते द्वरे “महिजोदारो” नाम प्रदेशोऽस्ति । स कश्चिच्छिथिलः पुरातन-पुर-प्रदेशः । तत्र खनने कृते बौद्ध-स्तूपादिकं बहिर्भूतं मासीत् । तत्रैव पुनः खनने तस्य अधस्तात् कस्यचिदन्यस्य नष्ट-पुरस्य चिह्नान्युपलब्धानि । एवमधोऽधः खनने क्रियमाणं एकस्याऽधस्तादन्यदेक मितिरीत्या शिथिलाः पुरप्रदेशाः पुनः पञ्च सन्दृष्टाः । एतेषां सप्तानां पुर-प्रदेशानां मध्ये प्रतिद्वयं अन्तरालकालः अतिकमनीयस्त्वेन 500 पञ्च शतवत्सरावधिकोऽवश्यं भवेत् । आहत्य तेषां सप्तानां पुरप्रदेशानां कालपरिमितः 3500 पञ्चशतोत्तर त्रिसहस्रावधिका भवति । तत्प्रदेशेषु उपलभ्यमानेषु घटेषु च विद्यामाना मुद्राः क्रि. पू. 3000 संवत्सरेभ्यः प्रागनुवर्तमाना इति परिशोधकः निर्णीतं मस्ति । चित्रलिप्या कृतिका एता मुद्राः सिन्धुनदी प्रान्ते क्रि. पू. 3000 त्रिसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं लिपि सद्भावं निरूपयन्ति । अत्रत्यानि कतिचिदक्षराणि ब्राह्मीलिपेः प्रकृतिस्थानीयानि भवन्ति । तानि पूर्वं पुराणि आर्याणां वा न वा? सा लिपिः तदीया वा न वेत्ययमंशो विवादास्पदता - विमुक्तो-नाऽद्यापीति

विषयान्तरम् । सर् जान् मार्शल-महोदयेन सिन्धुनदी-
प्रान्तीय पुरावस्तु परिशोधकेन रचिते स्वीय ग्रन्थे श्री. पू.
3000 वर्षेभ्यः प्राक् सिद्धान्तिताः ईलं-मेसपोटोमिया-मुद्राः
अनुकुर्वन्तीमा मुद्राः, या सिन्धुनदि प्रान्ते समुपलब्धेषु
वस्तुषु परिदृश्यन्ते इति लिखित मस्ति ।

एवं नवीन परिशोधनांशै रपि लिपेः प्राचीनता
विशिष्य आर्याणां लिपिपरिज्ञानस्य प्राचीनता व्यवस्थाप-
यितुं शक्यते ।

अभ्यासः

- प्रश्नाः - 1) भाषा नाम क ? तत्पर्यायवाचका शब्दाः के ?
2) पूर्वं मानवाः भावप्रकटनं कथं कुर्वन्ति स्म ?
3) वेदः छन्दः लोकः, भाषा-इति शब्दानां विवरणं किं ?
4) शब्दसादृश्य परिशोधकानां निर्णयः कीदृशः ?
5) काः प्राचीन भाषा इति परिगण्यन्ते ?
6) वैदिक-लौकिकप्रभेदः भारतीयभाषायां कदा समुपस्थितः ?
7) सस्कृत-प्राकृतयो विषये भारतीयाना मभिप्रायः कः ?
8) भाषोत्पत्तिकालः कुतो दुष्करः ?
9) वेदकालनिर्णये विमर्शकाना मभिप्रायाः के ?
10) तिलकमहाशयेन विरचितं ग्रन्थद्वयं किं ?
11) वेदकालनिर्णये तिलकमहाशयस्य अभिप्राय एव उपादेयः
कथम् ?

- 12) उत्तरध्रुवमंडले कति हिमप्रलया स्समभवत् ?
- 13) तिलकमहाशयेन प्राचीनकालस्य युग-निर्णयः कथं कृतः ?
- 14) तन्मतानुसारेण भाषोत्पत्तिकालः कियत्पूर्वतमो भवति ?
- 15) लिपे रावश्यकता कीदृशी ?
- 16) भारतीयार्या लिपि न जानन्तीति वादः कथं निरस्तः ?
- 17) अशोकचक्रवर्तिनः काले लिपि-परिज्ञानं कीदृशम् ?
- 18) ब्राह्मी खरोष्ठी-लिप्योः को भेदः ?
- 19) विप्रवाशासनं कीदृशम् ? अनेन किं ज्ञायते ?
- 20) ललित विस्तराख्ये ग्रन्थे कति लिप्यः प्रोक्ताः ?
- 21) लिपि-वर्णं शब्दयोः अर्थः कः ?
- 22) मृगशीर्षयुगं नाम किम् ? तस्य विशेषाः के ?
- 23) वैदिकार्याणां मंकज्ञानमप्यासीदिति कथं ज्ञेयम् ?
- 24) लिपेः प्राचीनतायां कान्यन्यानि प्रमाणानि सन्ति ?

अखण्ड भारतम्

[गेयगैर्वाणीतः]

महोच्चशैलशृङ्गके रसालसालशाखिका
विटङ्किका सुखस्थितस्य पुंषिकस्य कूजनैः
वसन्तकालसूचकै रसपैः स्तवैः प्रनीयतां
मनस्विनां यशस्विनां अखण्डभारतं सदा ॥

प्रचण्ड भण्ड पालनातिकुण्ठितैकमत्यकं
पिचण्ड पूरणैकहृत्प्रजा विचार चालितं
महात्मभि स्तथाऽपि चैकसूत्रमन्त्रगुम्फितं
समस्त मेव भारतं समस्त मेव वर्धताम् ॥

त्रिभिः परिवृतं भृशं समुद्रकं स्समाहितैः
हिमालयेन सालव त्सदोन्नतेन रक्षितम् ।
सुशिक्षिताधुनातन प्रवीरवार पूरितं
चकास्तु नित्यभीकरं द्विषा मखण्ड भारतम् ॥

प्रदेश भेदभावना विलुप्यतां, नदीनद
प्रवाहरोध चोदना प्रलुप्यतां पृथग्विधा ।
अखण्ड मेव भारतं प्रजासु भातु सन्ततं
विभेदभावभावना प्रमृज्यतां सदा हृदि ॥

सारांशः — अस्मदीयं भारतं कदाचि दखण्डमेवाऽसीत् । इदानीमपि सैव अखण्डभारतीय भावना प्रजासु सन्ततं भातु । त्रिभिः समुद्रैः सहोन्नतेन हिमालयेन च परिवृत मखण्डभारतं सदा मनस्विनां यशस्विनां च भूयात् । महात्मभिः एकसूत्रता-निबद्धं समस्त मेव भारतं वर्धताम् प्रवर्धताम् । विभेदभावना प्रदेश-भेद-भावना वा विलुप्यताम् प्रलुप्यताम् । सुशिक्षिता भारतीय जनता तत्सन्ततिश्च द्विषां नित्यभीकरा चकास्तु । अत्युन्नते पर्वतशिखरे रसालवृक्षस्य शाखायां निजविटङ्के सुख-स्थितः पुस्कोकिलः यथा वसन्तकालागमं सूचयन्मधुरं कूजति, तथा भारतीयकवि (कुमारा) कोकिलाः मातृ-देश-गौरव-गरिमा-गानं प्रशस्तैः स्तवैः कुर्युः ।

- प्रश्नाः — 1) मानस्वितां यशस्विनां किं वा प्रगीयताम् ? कथं ?
 2) भारतं कीदृशं मस्ति ? कथं तद्वर्धताम् ?
 3) प्रजासु सन्ततं हृदि किं भातु ?
 4) कीदृशी भावना विलुप्यताम् ?
 5) अस्य गेयस्य सारांशः कः ?

भावस्पष्टीकरणम् — अस्य गेयस्य चतुर्थचरण-भावं स्पष्टयत ।

अस्मद्भारतं गणतन्त्र-राज्यम् । अस्मिन् राष्ट्रे बहवः प्रदेशाः सन्ति । नद्यो नदाश्च बहुषु प्रदेशेषु अविच्छिन्नं गत्या प्रवहन्ति । संकुचित-प्रादेशिक-भावना-प्रेरिताः नदी नदानां प्रवाह-रोधेन स्वलाभं मेव कांक्षन्ते; पर-समृद्धिं नैव सहन्ते । प्रादेशिक-सीमास्वपि परस्परं कलहाय-माना दृश्यन्ते । भाषा-भेदनाऽपि अन्योन्यं स्पर्धन्तेति । एवं विधा भेदभावना प्रजासु विलुप्यताम् । अखण्डं मेव भारतं प्रजासु सन्ततं विभातु ।

- विग्रहः - 1) महंश्च उच्चश्च शैलः, तस्य शृङ्गे ।
 2) रसालश्च सालश्च, तयोः शाखिकायां विटङ्किकायां सुखं स्थितः ।
 3) एकसूत्रस्य मन्त्रेण गुम्फितम् ।
 4) सुशिक्षितानां अधुनातनानां प्रवीराणां वरैः समूहैः, पूरितम् ।
 5) प्रचण्डेन भण्डनेन पालने अत्यन्तं कुण्ठितं ऐकमत्यं यत्र, तत् ।
 6) पिचण्डस्य = कुक्षेः पूरणे एकहृदां = दत्तचित्तानां प्रजानां विचारेण चालितम् ।

तद्धितान्ताः -

शृङ्गमेव शृङ्गकम् शाखा एव शाखिका विटङ्क एव विटङ्किका समुद्रा एव समुद्रकाः	{ स्वार्थे अन्वर्थे च “क” प्रत्ययः	{ मनः अस्यास्तीति = मनस्वी । यशः अस्यास्तीति = यशस्वी ।
--	--	--

विध्यर्थकः - चकास्तु, भातु (परस्मैपदी-कर्तरि-लोट्)

वर्धताम् (आत्मनेपदी , ,

(प्र) गीयतां, विलुप्यतां, प्रलुप्यतां . (आत्मनेपदी-कर्मणि-लोट्)

परिशिष्टम्

(Glossory of Words)

पाठः 1

मत्या - By mind

कृत्या - By action

भक्त्या - By devotion

पाठः 2

कर्कटकरेखा - Trophic of
Cancer

मकररेखा - Trophic of
capricorn

भूमध्यरेखा - Equator

अर्धगोळम् - Hemi sphere

द्वीपकल्पाः - Ponisular

पाठः 3

व्यपदेशेन महतां - In the
name of elders

सिद्धिः - Achievement

पाठः - 4

मध्यमणिन्यायः - On the roll of
central Jem

सर्वत्रिकं - Universal

सर्वकालिकं - Eternal

वैदिकं - Belongs to Veda

लौकिकं - Belongs to Loka

पाठः - 5

गणतन्त्रं - Federal System

हत्याकाण्डः - Genocide

धर्मेशानानि - Inscriptions on
Dharma

चिकित्सालयः Hospital

मतसहिष्णुता - Religious
tolerance

कलाप्रियता Love of art

जैत्रयात्रा Invasion

राजधानी Capital City

उल्लेखनीयम् - Important or
Notable

ऊनाननं - More or less

पाठः - 6

गायस्व भारतं Sing of India

भाषस्व संस्कृत - Speak of
Sanskrit

भारते जातोऽसि - You are
born in India

सकलवाषामूलं - Origin of all
languages

मैत्राणी मैत्राणिका -
Sanskrit language